

بررسی ساختار عملیاتی مطلوب بانکداری اسلامی (دلالت‌هایی در راستای اصلاح قانون عملیات بانکی بدون ربا)

دکتر سید عباس موسویان،* دکتر حسین میثمی**

چکیده

در این پژوهش تلاش می‌شود تا مسأله طراحی ساختار عملیاتی در نظام بانکی مورد کاوش قرار گرفته و با نقد الگوهای نظری پیشنهادی و همچنین تجربه ایران، ساختار پیشنهادی جایگزینی ارائه شود. افزون بر این، توصیه‌های سیاستی مشخصی برای اضافه شدن به قانون عملیات بانکی بدون ربا در راستای بازطراحی ساختار نظام بانکی به منظور اجرای صحیح بانکداری اسلامی، پیشنهاد می‌شود. یافته‌های پژوهش که بر اساس روش تحلیلی-توصیفی به‌دست آمده، نشان دهنده آن است که تجربه سه دهه اخیر شبکه بانکی کشور در اجرای بانکداری بدون ربا که در آن تقریباً تمامی بانک‌ها بدون لحاظ تناسب و به صورت یکسان از عقود اسلامی برای تجهیز و تخصیص منابع استفاده کرده‌اند، چندان موفق نبوده و تفکیک بین انواع بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی و اختصاص عقود متناسب با تفکیک یادشده، می‌تواند به تخصیص شدن شبکه بانکی و اجرای بهتر بانکداری اسلامی در عمل، کمک نماید.

واژگان کلیدی: ساختار نظام بانکی، شبکه بانکی، قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک مرکزی، بانکداری اسلامی.

طبقه‌بندی JEL : E52 , D53.

۱. مقدمه

پژوهشگران بانکداری اسلامی در دوره اخیر انواع گوناگونی از ابزارهای اسلامی را به منظور تجهیز و تخصیص منابع طراحی کرده‌اند که گام مهمی در اجرای این نوع از بانکداری است؛ اما به نظر می‌رسد یکی از مسائل اساسی که لازم است در کنار طراحی ابزارهای منطبق با شریعت مورد توجه قرار گیرد، طراحی صحیح «ساختار نظام بانکی»^۱ در راستای استفاده از این ابزارهاست.

منظور از ساختار نظام بانکی، چارچوب سامان‌یافتن انواع بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی، در راستای اجرای بانکداری بدون ربا است. ساختار نظام بانکی عملاً نوعی «تقسیم کار و تقسیم بازار» بین انواع مؤسسات اعتباری در راستای پاسخگویی به نیازهای گوناگون مشتریان است. به بیان دیگر، با توجه به اینکه تمامی مؤسسات نمی‌توانند به صورت همزمان به تمامی نیازهای پاسخ دهند، نیاز به تجزیه نیازها و توزیع آنها بین مؤسسات گوناگون، ضروری به نظر می‌رسد.^۲

بر این اساس، پرسشی که در این پژوهش تلاش می‌شود تا به آن پاسخ داده شود، این است که: «ضعف‌های الگوهای نظری و الگوی تجربه شده در کشور ایران برای اجرای بانکداری اسلامی، از منظر طراحی ساختار چیست؟ الگوی مناسب به‌منظور بازطراحی ساختار عملیاتی نظام بانکی کدام است؟».

در این پژوهش تلاش می‌شود تا به روش تحلیلی-توصیفی به پرسش‌های یادشده پاسخ داده شود. ساختار پژوهش بدین صورت است که پس از مقدمه، چهار مورد از الگوهای نظری پیشنهادی برای اجرای بانکداری اسلامی تبیین شده، سپس، از منظر طراحی ساختار، مورد نقد واقع می‌شود. در ادامه تجربه کشور ایران در اجرای بانکداری بدون ربا تبیین شده و بار دیگر از منظر طراحی ساختار نقد می‌شود. پس از آن، الگویی جایگزین برای بازطراحی ساختار عملیاتی شبکه بانکی ارائه می‌شود. دو بخش آخر نیز به جمع‌بندی مباحث مطرح شده و ارائه توصیه‌های سیاستی در راستای اصلاح قانون عملیات بانکی بدون ربا اختصاص می‌یابد.

1. Structure of the Banking System

2. Iqbal and Mirakhor. (2011).

۲. الگوهای نظری

از زمان طرح ایده بانکداری اسلامی در کشورهای اسلامی در نیمه دوم قرن بیستم، پژوهشگران تلاش‌هایی برای طرح انواعی از الگوها به‌منظور اجرای این نوع خاص از بانکداری در عمل نموده‌اند. هر چند برخی از این الگوها به مرحله عملیاتی شدن نرسیده‌اند، اما مطالعه آنها می‌تواند نکات مهمی به همراه داشته باشد. در ادامه به برخی از مهم‌ترین این الگوها اشاره شده و پس از آن نیز ارزیابی و نقد مختصری در رابطه با آنها (از منظر طراحی ساختار عملیاتی) ارائه می‌شود.

۲-۱. الگوی شهید صدر

به جرأت می‌توان گفت الگوی طراحی شده توسط شهید محمد باقر صدر، از نخستین و مهم‌ترین الگوهای طراحی شده برای اجرای بانکداری بدون ربا است. هر چند این الگو هرگز در عمل اجرایی نشد، اما تأثیر جدی بر توسعه الگوهای دیگر طراحی شده داشته است.^۱

شهید صدر الگوی خود را در کتاب «بانک بدون ربا در اسلام»، مطرح کرده است. در این مدل، بانک در واقع واسطه‌گر مالی میان سپرده‌گذاران و سرمایه‌گذاران در قرارداد مضاربه است. به بیان دیگر، بانک وجوه مازاد سپرده‌گذاران را جذب کرده و سپس آنها را بر اساس مضاربه در اختیار سرمایه‌گذاران می‌گذارد.^۲ در ادامه، به بررسی دقیق‌تر روش‌های تجهیز و تخصیص منابع در این الگو پرداخته می‌شود.

الف) روش‌های تجهیز منابع

- سپرده جاری (قرض بدون بهره): مطابق الگوی شهید صدر، بانک سپرده‌های جاری را بر اساس قرض بدون بهره از سپرده‌گذاران دریافت کرده و عندالمطالبه به آنان یا به هر کسی که حواله می‌دهند (چک به نام او می‌نویسند)، می‌پردازد.
- سپرده پس‌انداز (وکالت): در این روش، بانک پس‌اندازهای مردم را بر اساس عقد وکالت تحویل گرفته و با آنها به عملیات مضاربه می‌پردازد. در پایان سال مالی نیز متناسب با مانده و مدت

۱. موسویان، (۱۳۸۵)، ص ۲۱.

۲. صدر، (۱۳۸۸)، ص ۲۱.

سپرده‌ها به سپرده‌گذاران سود می‌دهد. سپرده‌گذاران حق دارند هر زمان که بخواهند، سپرده‌هایشان را پس بگیرند. گفتنی است که سود چنین سپرده‌هایی بر اساس قراردادهای وکالت و مضاربه، انتظاری و متغیر است.

- **سپرده مدت‌دار (وکالت):** ماهیت این سپرده، همانند سپرده پس‌انداز است؛ با این تفاوت که سپرده‌گذار، طبق زمان‌بندی مشخص (و نه هر زمانی که اراده کند)، حق برداشت از حساب را دارد. مطابق الگوی شهید صدر، بانک بخشی از سود حاصل از به‌کارگیری سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار را به عنوان حق‌الوکاله برداشته و بقیه را میان سپرده‌گذاران تقسیم می‌نماید.

ب) روش‌های تخصیص منابع

- **مضاربه:** بانک منابع حاصل از سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار و بخشی از سپرده‌های جاری را بر اساس قرارداد مضاربه به متقاضیان تسهیلات بانکی واگذار می‌کند و در سود فعالیت اقتصادی آنان شریک می‌شود. بر اساس فتوای شهید صدر، قرارداد مضاربه به بخش بازرگانی اختصاص نداشته و در تمام بخش‌های اقتصادی مانند صنعت، معدن، کشاورزی و خدمات قابل اجراست. شایان ذکر است که به اعتقاد شهید صدر، مهم‌ترین روش تخصیص منابع، روش مضاربه است و روش‌های قرض و تنزیل با کارمزد (که در ادامه ذکر می‌شود)، فقط به‌صورت مکمل (و در جایی که نمی‌توان از مضاربه استفاده کرد) به‌کار می‌روند.
- **قرض با کارمزد:** در این روش، بانک بخشی از سپرده‌های جاری را به‌صورت قرض بدون بهره در اختیار متقاضیان گذاشته و از آنان در مقابل ارائه خدمات اعطای قرض، کارمزد می‌گیرد.
- **تنزیل با کارمزد:** مطابق این شیوه، بانک بخشی از اسناد مالی مشتریان خود را به قیمت اسمی می‌خرد (بیع دین) و فقط در مقابل ارائه خدمات کارمزد می‌گیرد (از مبلغ سند مالی کسر می‌کند).

۲-۲. الگوی استفاده از عقود مبادله‌ای

برخی از پژوهشگران بانکداری بدون ربا با مطالعه آسیب‌های اجرای عقود مشارکتی به لحاظ ماهیتی (نظریه) و کارکردی (تجربه سه دهه اخیر) در نظام بانکی کشور ایران، پیشنهاد استفاده صرف از عقود

مبادله‌ای را مطرح کرده‌اند.^۱ این گروه با تفکیک بین قراردادهای از یک سوی و انواع مؤسسه‌های پولی و مالی از سوی دیگر، اعتقاد دارند که باید قراردادهای خیرخواهانه (مانند قرض‌الحسنه) را به صندوق‌های قرض‌الحسنه و قراردادهای مشارکتی را به شرکت‌های سرمایه‌گذاری و شرکت‌های سهامی واگذاشت و بانک را به تناسب ماهیت بازار پول (که بازاری کوتاه‌مدت با ریسک پایین است)، در قراردادهای مبادله‌ای متمرکز نمود. در واقع، این گروه مدعی هستند که نزدیک‌ترین قراردادهای مشروع به فعالیت‌های بانک‌های متعارف، عقود مبادله‌ای هستند، بنابراین، بهتر است که بانک‌های کشور در تخصیص منابع، صرفاً از این دسته از عقود استفاده کنند. بر این اساس، روش‌های تجهیز و تخصیص زیر را پیشنهاد می‌کنند:

الف) روش‌های تجهیز منابع

- سپرده جاری (قرض بدون بهره): این سپرده به صورت قرض بدون بهره بوده و صاحب حساب حق دارد وجوه خود را هر زمان که بخواهد، برداشت یا به فرد دیگری حواله کند.
- سپرده پس‌انداز (وکالت عام): بانک این سپرده‌ها را با استفاده از عقد وکالت عام، دریافت نموده و در اعطای تسهیلات سودآور به کار می‌گیرد. در پایان دوره مالی، سود حاصل از فعالیت‌های اقتصادی، پس از کسر حق‌الوکاله، به سپرده‌گذاران پرداخت می‌شود.
- سپرده سرمایه‌گذاری خاص (وکالت خاص): بانک این سپرده‌ها را با استفاده از عقد وکالت خاص گردآوری نموده و در پروژه‌های مشخصی به کار می‌گیرد و در نهایت سود حاصل از آن را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌پردازد.
- سپرده سرمایه‌گذاری عام (وکالت عام): بانک بر اساس عقد وکالت عام منابع را از سپرده‌گذاران جمع‌آوری نموده، سپس، منابع حاصل را در عموم طرح‌های سودده اقتصادی به کار می‌گیرد. سود حاصل از این فعالیت‌ها نیز پس از کسر حق‌الوکاله، بین سپرده‌گذاران توزیع می‌شود.

۱. طالبی و کیانی، (۱۳۹۱)، ص ۴؛ عقلی کرمانی، (۱۳۸۷)، ص ۱۱.

ب) روش‌های تخصیص منابع

- **فروش اقساطی:** در این روش بانک‌ها، کالاهای مورد نیاز مشتریان را به صورت نقد خریداری کرده و به صورت اقساطی با نرخ سود مشخص و از پیش تعیین شده به آنها می‌فروشند.
- **اجاره به شرط تملیک:** در این شیوه بانک‌ها، سرمایه‌های ثابت و کالاهای بادوام مورد نیاز مشتریان را به صورت نقد خریداری نموده و به صورت اجاره به شرط تملیک، به آنان واگذار می‌نمایند.
- **جعاله:** در روش جعاله، بانک‌ها خدمات مورد نیاز مشتریان را به صورت نقدی خریداری نموده و به صورت جعاله نسیه‌ای به آنها واگذار می‌کنند.
- **خرید دین:** در این شیوه، بانک‌ها اسناد مالی مدت‌دار مشتریان را تنزیل کرده و مبلغ آنها را پس از کسر سود بانکی، به صورت نقد می‌پردازند.
- **سلف:** در روش سلف (پیش خرید)، بانک بخشی از محصول‌های بنگاه‌های اقتصادی را به صورت سلف از آنان پیش خرید کرده و هزینه آن را می‌پردازد.

۲-۳. الگوی استفاده از عقود مشارکتی

برخی از پژوهشگران بانکداری اسلامی معتقدند که بنیان اصلی بانکداری اسلامی را عقود مشارکتی شکل می‌دهد و باید در تجهیز و تخصیص منابع به طور عمده از این دسته از عقود استفاده نمود.^۱ در این دیدگاه: «بانک اسلامی واسطه‌گر و جوه نبوده، بلکه عرضه‌کننده سرمایه است».^۲ بنابراین، بانکداری اسلامی به «بانکداری مشارکت در سود و زیان»^۳ خلاصه می‌شود و عقود مبادله‌ای نقش قابل توجهی در آن ندارند.

این دیدگاه در دهه‌های هشتاد و نود میلادی، در بین اقتصاددانان مسلمان دیدگاه غالب بوده و پژوهش‌های گوناگونی در رابطه با تبیین ابعاد مختلف آن انجام شده است. البته هنوز هم برخی از پژوهشگران در این رابطه پژوهش نموده و بر اجرای بانکداری مشارکت در سود و زیان تأکید

۱. شعبانی و سیفالو، (۱۳۹۰)، ص ۲۱؛ اکبریان و استدلال، (۱۳۸۷)، ص ۳۱.

۲. تونوچیان، (۱۳۷۹)، ص ۷۲۵.

می‌ورزند.^۱ هر چند شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این نوع از بانکداری می‌تواند حالت‌های گوناگونی داشته باشد، اما در ادامه به عقود اصلی که تقریباً در بیشتر مدل‌های بانکداری مشارکت در سود و زیان وجود دارند، اشاره می‌شود.

الف) روش‌های تجهیز منابع

- **گواهی سپرده عام:** گواهی‌های سپرده عام، دارای ماهیت وکالت عام بوده و برای مشتریانی که قصد سرمایه‌گذاری و استفاده از سود بانک اسلامی را دارند، مناسب است. ماهیت گواهی‌های سپرده عام به گونه‌ای است که سپرده‌گذار می‌تواند سپرده خود را پس از مدتی به دیگری واگذارد. بانک با استفاده از منابع این سپرده‌ها و به وکالت از طرف سپرده‌گذاران، به طرح‌های گوناگون اقتصادی تسهیلات اعطا نموده و سود حاصل را پس از کسر حق الوکاله، میان سپرده‌گذاران توزیع می‌نماید.
- **گواهی سپرده خاص:** گواهی‌های سپرده خاص، ماهیت وکالت خاص دارند و برای مشتریانی مناسب هستند که قصد سرمایه‌گذاری در پروژه‌های خاص اقتصادی را دارند. این گواهی‌ها نیز که از بُعد زمانی متناسب با پروژه خاص طراحی می‌شوند، قابل واگذاری به غیر نیستند. بانک اسلامی منابع این سپرده‌ها را مستقیم یا با مشارکت بنگاه‌های اقتصادی در پروژه‌های مشخص سرمایه‌گذاری نموده و سود حاصل از آن پروژه را پس از کسر حق الوکاله، به سپرده‌گذاران می‌پردازد.

ب) روش‌های تخصیص منابع

- **مشارکت حقوقی:** در این روش بانک اسلامی بخشی از منابع خود را به خرید سهام شرکت‌های سهامی اختصاص داده و با سهامداران شریک می‌شود. در پایان سال مالی نیز همانند سهامداران دیگر، به سود سهامداری خود دست یافته و آن را بین سپرده‌گذاران تقسیم می‌کند.
- **مشارکت مدنی:** در این شیوه بانک اسلامی بخشی از منابع خود را با قرارداد شرکت در اختیار بنگاه‌های اقتصادی قرار داده و با آنها شریک می‌شود. در پایان سال مالی نیز متناسب با سهم‌الشرکه بانک، از سود بنگاه‌ها سهم برده و پس از کسر نمودن کارمزد بانک، آن را بین سپرده‌گذاران تقسیم می‌کند.

۱. اقبال و میرآخور (۲۰۱۱)، ص ۳۱؛ اقبال و دیگران (۲۰۱۲)، ص ۱۵۴؛ میرآخور و اقبال (۲۰۰۷)، ص ۳۱.

- **مضاربه:** در این روش بانک اسلامی به عنوان صاحب سرمایه، منابع لازم برای تجارت را در اختیار تجار علاقه‌مند قرار داده و پس از اتمام عملیات تجارت، به سود خود دست می‌یابد. این سود نیز پس از کسر کارمزد بانک به عنوان وکیل سپرده‌گذاران، بین آنها تقسیم می‌شود.
- **سرمایه‌گذاری مستقیم:** در این روش بانک اسلامی (به جای اعطای تسهیلات)، به‌طور مستقیم در یک یا چند پروژه اقتصادی وارد شده و به عنوان یک فعال اقتصادی، به سرمایه‌گذاری و کسب سود می‌پردازد؛ سود حاصل نیز بین سپرده‌گذاران تقسیم می‌شود.

۲-۴. الگوی تفکیک بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی

یکی از الگوهایی که به دفعات توسط برخی از پژوهشگران بانکداری اسلامی مطرح شده، «الگوی تفکیک بانک‌ها» بر اساس فعالیت‌های مختلفی که دارند، است.^۱ در این رابطه محقق نیا (۱۳۹۲) به بررسی ساختار فعلی بانکداری اسلامی در کشور و ارائه الگوی تفکیک متناسب با نیازهای نظام بانکی کشور می‌پردازد. عیسوی (۱۳۸۹) ضمن طرح اصل ایده تفکیک بانک‌ها، به برخی از جنبه‌های خاص و فواید تفکیک اشاره می‌نماید. داوودی و صمصامی (۱۳۸۹) و داودی و بیدار (۱۳۹۰) ابعاد دقیق‌تری از شیوه تفکیک بانک‌ها را برجسته می‌نمایند و جزئیات کامل‌تری از آن ارائه می‌نمایند. در این پژوهش‌ها بر تفکیک بانک‌ها به قرض‌الحسنه، سرمایه‌گذاری و شرکت‌های لیزینگ تأکید شده است که در ادامه به توضیح روش‌های تجهیز و تخصیص در هر یک از آنها پرداخته می‌شود.

الف) بانک‌های قرض‌الحسنه

بانک‌های قرض‌الحسنه از طریق حساب‌های «جاری» و «قرض‌الحسنه پس‌انداز» به تجهیز منابع پرداخته و اقدام به سپرده‌پذیری از مشتریان می‌کنند. این بانک‌ها تمامی منابع خود را پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی، به صورت قرض‌الحسنه در اختیار متقاضیان قرار داده و تنها مجاز به دریافت کارمزد هستند. به بیان ساده‌تر، بانک‌های قرض‌الحسنه بانک‌هایی هستند که هم در تجهیز منابع و هم در تخصیص آنها، تنها از عقد قرض‌الحسنه استفاده نموده و حق بهره‌برداری از دیگر عقود اسلامی را ندارند.

۱. میرجلیلی، (۱۳۸۳)، ص ۱۱؛ بازمحمدی، (۱۳۸۱)، ص ۱۵.

ب) بانک‌های سرمایه‌گذاری

بانک‌های سرمایه‌گذاری مؤسساتی هستند که امکان انتقال منابع مازاد در اقتصاد به افرادی که دارای توانایی یا دانش فنی بوده و خواهان حضور فعال در عرصه اقتصاد هستند، ولی منابع مالی لازم را در اختیار ندارند، میسر می‌سازند. این بانک‌ها واسطه وجوه بوده و منابع مالی لازم را برای طرح‌های سرمایه‌گذاری شرکت‌ها جمع‌آوری می‌کنند. در واقع، این دسته از بانک‌ها پس از مراجعه شرکت‌ها و دریافت اطلاعات لازم، بر اساس روش‌هایی مانند پذیرهنویسی، فروش سهام، پذیرش سپرده‌های خاص و انتشار اوراق بهادار اسلامی، اقدام به تأمین مالی شرکت‌ها نموده و بابت ارائه این خدمات، کارمزد دریافت می‌کنند. گفتنی است که بانک‌های سرمایه‌گذاری صرفاً برای سرمایه در گردش و سرمایه‌گذاری‌های متوسط و بزرگ تأمین مالی خواهند نمود؛ چرا که پرداخت تسهیلات خرد از طریق بانک‌های قرض‌الحسنه باید انجام شود.

ج) شرکت‌های لیزینگ

منظور از «لیزینگ^۱» نوع خاصی از قرارداد اجاره است که بین دو یا چند شخصیت حقیقی یا حقوقی به منظور بهره‌برداری از منفعت کالاهای سرمایه‌ای یا مصرفی بادوام، منعقد می‌شود؛ به گونه‌ای که در پایان قرارداد، مستأجر، مالک عین مستأجره می‌شود. شیوه اجرایی کار بدین صورت خواهد بود که شرکت‌های لیزینگ با مراجعه به بانک‌های قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری و نیز از طریق دریافت اعتبار از مؤسسات مالی یا بانک‌های بین‌المللی، وجوه نقد و سرمایه لازم را دریافت نموده و با استفاده از آنها، کالاهای گوناگون مورد نیاز مشتریان را به صورت نقد خریداری کرده و به صورت اجاره به شرط تملیک و با در نظر گرفتن سود مشخص، به آنها واگذار می‌نمایند. کالاهایی را که شرکت لیزینگ خریداری می‌کند و به صورت اجاره به شرط تملیک در اختیار متقاضیان قرار می‌دهد، ممکن است زمین، خودرو، نیروگاه، تجهیزات کارخانه‌ای و جزاینها باشد. در واقع، تمامی اموال منقول و غیرمنقولی

که متقاضیان تسهیلات توان مالی لازم برای خرید نقدی آن را نداشته و از طرفی امکان اجاره دادن آن نیز فراهم باشد، می‌توان با استفاده از لیزینگ تأمین مالی کرد.^۱

* نقد الگوهای نظری از منظر طراحی ساختار

هر چند می‌توان الگوهای نظری پیشنهادی را بر اساس معیارهای گوناگونی مورد ارزیابی و تحلیل قرار داد، اما با توجه به هدف این پژوهش، پرسش آن است که این الگوها تا چه اندازه به طراحی ساختار عملیاتی مناسب برای فعالیت نظام بانکی پرداخته‌اند؟ در پاسخ به این پرسش می‌توان مدعی بود که الگوی شهید صدر، الگوی استفاده صرف از عقود مشارکتی و الگوی مبادله‌ای، چندان به تفکیک انواع بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی در استفاده از عقود اسلامی توجه نکرده‌اند. الگوی تفکیک بانک‌ها نیز هر چند اصل مسأله ضرورت تفکیک را مورد توجه قرار داده است، اما طراحی انجام شده بسیار محدود بوده و از تنوع کافی برای پاسخ به نیازهای گوناگون برخوردار نیست.

۳. تجربه کشور ایران

ایران از جمله کشورهای پیشرو در حوزه بانکداری اسلامی است، بنابراین، شناخت الگوهای اجرا شده در این کشور از اهمیت زیادی برخوردار است. در واقع، ایران از معدود کشورهایی است که در آن قانون عملیات بانکی بدون ربا زودتر از کشورهای دیگر به تصویب رسیده و بر خلاف بسیاری از جوامع، نظام «بانکداری اسلامی سراسری» در کل کشور اجرا می‌شود. از طرفی بر اساس آمار مؤسسات بین‌المللی، بزرگترین بانک‌های جهان اسلام نیز در این کشور مشغول به فعالیت هستند.^۲

از سوی دیگر، بررسی تجربه سه دهه اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا (که در سال ۱۳۶۲ به تصویب رسید)، نشان می‌دهد که در کنار الگوی رسمی و اصلی بانکداری بدون ربا - که مبنای آن قانون است - الگوهای دیگری نیز با استفاده از تعداد مشخصی از عقود به اجرا گذاشته شده‌اند که الگوی: «بانکداری مشارکت در سود و زیان راستین» و «بانک قرض‌الحسنه» دو مورد از مهم‌ترین

۱. در حال حاضر چندین شرکت لیزینگ به صورتی مشابه در نظام پولی - مالی کشور مشغول به فعالیت می‌باشند.

2. The Banker Magazine. (2013). P 6.

آنهاست. در ادامه ابتدا به بیان شیوه‌های تجهیز و تخصیص مورد اشاره در قانون عملیات بانکی بدون ربا اشاره شده و پس از آن، به طور خلاصه، به دو الگوی دیگر نیز پرداخته می‌شود.

۳-۱. قانون عملیات بانکی بدون ربا

قانون عملیات بانکی بدون ربا، فعالیت‌های اصلی بانک‌های عامل (شامل بانک‌های تجاری، تخصصی و مؤسسه‌های دیگر اعتباری غیر بانکی) را در سه قسمت تجهیز منابع پولی، تخصیص منابع پولی و خدمات بانکی قرار می‌دهد؛ در ادامه صرفاً به تبیین روش‌های تجهیز و تخصیص منابع پرداخته می‌شود.

الف) روش‌های تجهیز منابع

- **سپرده قرض الحسنه جاری:** این سپرده براساس قرارداد قرض بدون بهره بوده و سپرده‌گذار، وجوه مازاد خود را در آن سپرده می‌گذارد. از سوی دیگر، سپرده‌گذار حق دارد هر زمان که بخواهد منابع خودش را به وسیله چک (به طور شخصی یا به وسیله دیگری) برداشت کند. به این نوع از سپرده‌ها سودی پرداخت نشده و در مقابل، سپرده‌گذار از خدمات رایگان حساب جاری (مانند دسته چک) استفاده می‌کند.
- **سپرده قرض الحسنه پس‌انداز:** این سپرده نیز بر اساس قرارداد قرض بدون بهره بوده و سپرده‌گذار، وجوه مازاد خود را در آن سپرده می‌گذارد. در اینجا هم سپرده‌گذار حق دارد در هنگام نیاز به بانک مراجعه کرده، منابع خود را برداشت کند. هر چند به این نوع سپرده‌ها سودی پرداخت نشده و خدماتی مانند دسته چک را نیز ندارند، اما برای تشویق سپرده‌گذاران، اعلام می‌شود که مانده موجودی آنان در امور خیر، وام قرض الحسنه داده می‌شود و آنان در پاداش معنوی آن شریک می‌شوند. افزون بر این، به صورت قرعه‌کشی، به برخی از سپرده‌گذاران جایزه‌های جنسی یا نقدی پرداخت می‌شود.
- **سپرده سرمایه‌گذاری:** این دسته از سپرده‌ها که به دو نوع کوتاه‌مدت (کمتر از یک سال) و بلندمدت (یک تا پنج سال) تقسیم می‌شوند، بر اساس قرارداد وکالت عام هستند. در واقع، بانک در

جایگاه وکیل، وجوه نقدی سپرده‌گذاران را دریافت کرده و در معاملات سودآور به کار می‌گیرد. در پایان سال مالی نیز سود حاصل از معاملات را پس از کسر حق الوکاله، به سپرده‌گذاران می‌پردازد.

ب) روش‌های تخصیص منابع

- **اعطای وام قرض‌الحسنه:** در این شیوه، بانک‌ها منابع سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز را پس از کسر سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی، به صورت وام قرض‌الحسنه (در امور خیرخواهانه‌ای مانند ازدواج، درمان، تحصیل و اشتغال) در اختیار متقاضیان قرار می‌دهند. این وام‌ها بدون بهره‌اند و از گیرنده تسهیلات فقط درصد ناچیزی به عنوان کارمزد عملیات دریافت می‌شود (سقف کارمزد چهار درصد است). در این شیوه، بانک در جایگاه مؤسسه واسطه‌ای خیریه و غیرانتفاعی عمل نموده و وجوه مازاد افراد خیرخواه را به دست متقاضیان نیازمند می‌رساند.
- **قراردادهای مبادله‌ای:** در این شیوه، بانک‌ها با استفاده از منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری و منابع دیگر بانک، با متقاضیان تسهیلات وارد قراردادهای مبادله‌ای مانند مرابحه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین و جعاله می‌شوند. این قراردادهای ماهیت تملیکی داشته و براساس نرخ‌های سود معین به متقاضیان، تسهیلات بانکی داده می‌شود. در این شیوه، بانک در جایگاه مؤسسه انتفاعی با سود معین، با متقاضی تسهیلات وارد معامله می‌شود و حاصل آن، بدهی مدت‌دار مشتری است که طبق زمان‌بندی مشخصی باید پرداخت شود.
- **قراردادهای مشارکتی:** در این شیوه، بانک با استفاده از منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری و منابع دیگر بانک، تمام یا بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالان اقتصادی را از راه قراردادهای مشارکتی (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات) تأمین کرده و با آنان در سود حاصل از فعالیت اقتصادی شریک می‌شود. این قراردادهای ماهیت اذنی دارند و بانک (در برابر سهمی از سود) به متقاضی تسهیلات، اذن تصرف در سرمایه متعلق به بانک و استفاده از آن را می‌دهد. در این شیوه، بانک در جایگاه صاحب سرمایه یا شریک سرمایه‌گذار بوده و مطابق موازین شرعی و قانونی پیامدها و مخاطره‌های فعالیت اقتصادی و سرمایه‌گذاری را به عهده می‌گیرد.

• سرمایه‌گذاری مستقیم: در این شیوه، بانک‌ها بخشی از منابع را در فعالیت‌های مستقیم اقتصادی مانند ساخت بزرگراه‌ها، تونل‌ها و پروژه‌های دیگر بزرگ زیربنایی سرمایه‌گذاری و ارزش افزوده طرح‌ها و پروژه‌ها را به عنوان سود بانک و سپرده‌گذاران لحاظ می‌کنند. در این روش نیز بانک در جایگاه صاحب سرمایه و سرمایه‌گذار، مسئولیت‌ها و مخاطره‌های فعالیت اقتصادی را عهده‌دار می‌شود.

۳-۲. بانکداری مشارکت در سود و زیان راستین

یکی از طرح‌هایی مرتبط با بانکداری اسلامی که به طور خاص در بانک ملی ایران اجرایی شده است، الگوی «بانکداری مشارکت در سود و زیان راستین» است. در این نوع از بانکداری، تلاش می‌شود تا به طور عمده از عقود مشارکتی استفاده شده و رابطه مستقیمی بین سپرده‌گذاران و تسهیلات گیرندگان ایجاد شود.^۱

طرح بانکداری راستین از اوایل دهه ۱۳۸۰ به عنوان ایده‌ای نظری در پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی مطرح شد و پس از چندین سال مطالعه، در سال ۱۳۸۶ مورد استقبال بانک ملی ایران قرار گرفت. سرانجام در سال ۱۳۸۹، نخستین شعبه بانکداری مشارکت در سود و زیان راستین در یکی از شعب بانک ملی افتتاح شد. از آن زمان به بعد، این طرح در چندین شعبه بانک ملی مورد استفاده واقع شده است.^{۲ و ۳}

به لحاظ ماهیت، در بانکداری مشارکت در سود و زیان راستین، بانک واحدی است که به نمایندگی از سوی سپرده‌گذاران منابع سپرده‌ایی را به متقاضیان تسهیلات مشارکتی (مجریان طرح‌های سرمایه‌گذاری) تخصیص می‌دهد و طبق قراردادهای مشخصی، سود یا زیان حاصله بین سپرده‌گذار، بانک و سرمایه‌گذار تقسیم می‌شود. قراردادهای تنظیمی بانک با هر یک از طرفین می‌تواند بر مبنای کارمزد و یا بر مبنای مشارکت در سود یا زیان باشد. این نوع از بانکداری ویژگی‌های دیگری نیز دارد؛ به عنوان نمونه، در بانکداری راستین به هیچ وجه سود علی‌الحساب در نظر گرفته نشده و

۱. بیدآباد، (۱۳۹۱)، ص ۲۱.

۲. در حال حاضر به دلیل برخی از مشکلات، اجرای پروژه بانکداری مشارکت در سود و زیان در بانک ملی متوقف است.

۳. بیدآباد، (۱۳۹۰)، ص ۱۱.

سپرده‌گذار در پروژه‌هایی که مایل باشد، شریک خواهد شد. از این رو، در صورتی که پروژه به سود بالایی دست یابد، سپرده‌گذار از آن منتفع می‌شود و اگر سود نهایی کم باشد، به سپرده‌گذار نیز منتقل می‌شود. افزون بر این، در این ساختار هرگونه عملیاتی که در بانک انجام می‌شود، به صورت جداگانه بررسی و حسابداری شده و حساب‌ها با یکدیگر مخلوط نمی‌شوند.^۱

الف) روش‌های تجهیز منابع

در بانکداری راستین، سپرده‌گذاران با مجموعه‌ای از طرح‌ها مواجه هستند که می‌توانند متناسب با سلیقه، تجربه و سابقه خود، در یک یا چند مورد از آنها سپرده‌گذاری کنند. بانک پس از دریافت منابع از سپرده‌گذاران و به نمایندگی از سوی آنها، منابع را به متقاضیان تسهیلات مشارکتی اختصاص می‌دهد. بنابراین، در این نوع بانکداری، سپرده‌گذاران در فعالیت‌های بانک شریک می‌شوند که این خود می‌تواند سه حالت داشته باشد: مشارکت در سود و زیان طرح خاص، مشارکت در سود و زیان بسته طرح‌ها و در نهایت، مشارکت در سود و زیان شعبه.

پس از انجام عملیات سپرده‌گذاری، بانک اقدام به تحویل گواهی مشارکت یا پذیره به سپرده‌گذاران می‌نماید و سپرده‌گذار می‌تواند گواهی خود را زودتر از زمان پایان پروژه سرمایه‌گذاری، در بازار ثانویه گواهی مشارکت به بالاترین قیمت پیشنهادی به فروش برساند. گفتنی است که گواهی مشارکت برگه‌های بی‌نامی هستند که به قیمت اسمی مشخص و برای مدت زمان اجرای طرح، توسط شعبه منتشر می‌شود. دارندگان این برگه‌ها به نسبت قیمت اسمی و مدت زمان مشارکت، در سود اجرای طرح مربوطه شریک می‌شوند. در این الگو برای جلوگیری از هر نوع زیان احتمالی سپرده‌گذاران، تمام دارایی‌های مورد مشارکت و وثایق توسط مجری طرح، بیمه می‌شود. بنابراین، از این طریق منافع سپرده‌گذار در ارتباط با سرمایه‌گذاری در پروژه مجری، مصون از زیان خواهد بود.^۲

۱. بیدآباد و الهیاری فرد. (۱۳۸۴)، ص ۱۵.

۲. بیدآباد و الهیاری فرد. (۲۰۰۶)، ص ۲۲.

ب) روش‌های تخصیص منابع

در این مدل بانک پس از جمع‌آوری وجوه سپرده‌گذاران، بر اساس عقد مشارکت مدنی با متقاضیان تسهیلات (سرمایه‌گذاران) وارد معامله شده و منابع سپرده‌ای را (پس از انجام بررسی‌های لازم و تأیید سوددهی پروژه) به آنها تخصیص می‌دهد. افزون بر این، بانک (به عنوان شریک سرمایه‌گذاران) با تأسیس واحدی به نام امین، امور نظارتی فرآیند مشارکت در سود و زیان را اعمال می‌نماید.

۳-۳. بانکداری قرض‌الحسنه

یکی دیگر از الگوهای اجراشده بانکداری اسلامی در کشور، بانکداری قرض‌الحسنه است. در این نوع بانکداری، بانک صرفاً سپرده‌های قرض‌الحسنه را تجهیز نموده و بر اساس همین عقد، منابع را به متقاضیان تخصیص می‌دهد. در حال حاضر یک بانک شبه دولتی و یک بانک خصوصی با عنوان‌های «بانک قرض‌الحسنه مهر ایران» و «بانک قرض‌الحسنه رسالت» در کشور فعال هستند.

الف) روش‌های تجهیز منابع

بانک‌های قرض‌الحسنه با ارائه انواع سپرده‌های مبتنی بر عقد قرض‌الحسنه (مانند سپرده‌های جاری، پس‌انداز و وجوه اداره شده)، منابع را از افراد حقیقی و حقوقی خیرخواه جمع‌آوری می‌نمایند.

ب) روش‌های تخصیص منابع

بانک‌های قرض‌الحسنه منابع جمع‌آوری شده را تنها با استفاده از عقد قرض‌الحسنه در اختیار نیازمندان قرار می‌دهند. در حال حاضر تسهیلات قرض‌الحسنه برای نیازهای مختلفی مانند اشتغال، درمان، ازدواج، تعمیر مسکن، اجاره و رهن مسکن و شهریه دانشگاه، پرداخت می‌شود.

* نقد الگوهای اجراشده از منظر طراحی ساختار

در نقد قانون عملیات بانکی بدون ربا (به عنوان الگوی اصلی مورد استفاده در نظام بانکی کشور در سه دهه اخیر) از منظر ساختاری می‌توان به چند نکته اشاره نمود. اولاً، متأسفانه در متن قانون صرفاً به بیان انواع گوناگون عقود قابل استفاده در تجهیز و تخصیص منابع اشاره شده، اما به ساختار نظام بانکی

و اینکه آیا تمامی بانک‌ها و مؤسسات می‌توانند از تمامی این عقود استفاده کنند یا خیر، اشاره نشده است. ثانیاً، این سکوت قانونی (در کنار عوامل دیگر)، باعث شده، تمام بانک‌های کشور در یک سطح و لایه تعریف شده، در نتیجه، کارویژه‌های هر یک از بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی زمین بماند. ثالثاً، عملیات غیرانتفاعی با عملیات انتفاعی و عملیات انتفاعی ریسک‌دار با انتفاعی بدون ریسک در شبکه بانکی در هم آمیخته شده و این در عمل به ایجاد چالش‌های گوناگونی مانند استفاده از منابع غیرانتفاعی در راستای کسب سود و افزایش هزینه‌های عملیاتی منجر شده است. رابعاً، به دلیل استفاده بیشتر بانک‌ها از اکثر عقود، تخصص‌گرایی در شبکه بانکی کمرنگ شده است. دستاورد این مسأله در عمل، اجرای نادرست و صوری عقود در برخی بانک‌ها و مؤسسات مالی است. خامساً، به علت پیچیدگی‌های موجود در فعالیت‌های بانکی در نظام فعلی، امکان نظارت مؤثر بر نهادهای بانکی و پولی، اعمال مقررات احتیاطی متفاوت به تناسب فعالیت‌های مختلف بانک‌ها و همچنین نظارت بر حسن اجرای دقیق عقود اسلامی توسط بانک‌ها، برای بانک مرکزی فراهم نیست.

۴. الگوی پیشنهادی به منظور بازطراحی ساختار نظام بانکی کشور

همان طور که ملاحظه شد، الگوهای نظری طراحی شده برای اجرای بانکداری اسلامی و همچنین قانون عملیات بانکی بدون ربا (به عنوان تجربه غالب در سه دهه اخیر در نظام بانکی کشور) در رابطه با ساختار نظام بانکی ایده خاصی را مطرح نکرده‌اند و این در عمل به چالش‌های مختلفی انجامیده و از فعالیت بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی به صورت تخصصی و استفاده درست از عقود (متناسب با نیازهای هر بانک یا مؤسسه) جلوگیری نموده است. بر این اساس، طراحی الگوی جایگزین ضرورتی غیرقابل انکار به نظر می‌رسد.^۱

در واقع، نظام بانکی کشور نیازمند «مهندسی مالی مجدد^۲» بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی به گونه‌ای است که بتوانند به صورتی درست و تخصصی به اجرای بانکداری بدون ربا اقدام کنند.

۱. موسویان و میثمی. (۱۳۹۴)، ص ۱۹۱.

منظور از مهندسی مالی مجدد، ارائه طراحی جدیدی از عملکرد و کارویژه‌های بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی به نحوی است که کارایی نظام بانکی در اجرای درست بانکداری بدون ربا ارتقا یابد. بر این اساس در آنچه در پی می‌آید، الگوی جدیدی برای نظام بانکی کشور ارائه می‌شود که در آن چهار نوع بانک (با عنوان‌های بانک‌های قرض‌الحسنه، بانک‌های تجاری، بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای و بانک‌های جامع) و چهار نوع مؤسسه اعتباری غیربانکی (با عنوان‌های مؤسسه‌های مالی و اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های واسپاری و مؤسسه‌های قرض‌الحسنه) با مأموریت‌های مختلف و روش‌های مناسب در عرصه تجهیز و تخصیص منابع، وجود دارد (نمودار ۱ ملاحظه شود). البته پیش از ورود در الگوی پیشنهادی، به برخی از مبانی نظری الگو پرداخته شده و پس از ارائه الگو نیز به نتایج احتمالی مورد انتظار از آن اشاره می‌شود.

نمودار ۱. تقسیم‌بندی بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی در الگوی جدید

۴-۱. پیش‌فرض‌های طراحی الگو

در طراحی الگوی مورد نظر این پژوهش نیز چند فرض وجود دارد که در ادامه به آنها اشاره می‌شود. الف) در الگوی پیشنهادی، عقود به کار رفته در قانون عملیات بانکی بدون ربا به سه گروه قرض‌الحسنه، عقود مبادله‌ای (مرابحه، اجاره، سلف، خرید دین، استصناع و صلح) و مشارکتی (مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه، مزارعه و مساقات) با ویژگی‌های متفاوت تقسیم می‌شوند که اجرای درست هر یک از آنها، مستلزم ملاحظات و راهکارهای مخصوص خود است.

ب) بانک‌ها به چهار گروه قرض‌الحسنه، تجاری، تخصصی و جامع تقسیم می‌شوند که از جهت حوزه فعالیت و توانایی‌های نظارتی، کاملاً متفاوت هستند. به طور مشخص، هر یک از بانک‌های تجاری، تخصصی و جامع، باید متناسب با ماهیت و مأموریت خود از عقود اسلامی استفاده کنند.

ج) مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی به چهار گروه مؤسسه‌های مالی و اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های واسپاری (لیزینگ) و مؤسسه‌های قرض‌الحسنه تقسیم می‌شوند که هر یک اهداف کارویژه‌های خاص خود را دارد.

د) گرچه تنوع روش‌های سپرده‌گذاری و اعطای تسهیلات مفید است، اما تعدد بیش از اندازه آنها، پیچیدگی عملیات بانکی و مشکل آموزش و تفهیم مشتری را به همراه دارد. در نتیجه تا جایی که به کارایی بانک و مؤسسه اعتباری غیر بانکی لطمه وارد نیاید، باید از تعدد عقود و روش‌ها کاسته شود.

ه) باید نوع معاملات هر بانک و مؤسسه اعتباری (چه در زمینه جذب سپرده‌ها و چه در زمینه اعطای تسهیلات) با اهداف و انگیزه‌های مشتریان و با توان اجرایی بانک و مؤسسه اعتباری متناسب باشد. در نتیجه، نوع سپرده‌ها و عقود مرتبط به تسهیلات اعطایی در انواع بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری متفاوت خواهد بود؛ چرا که آنها هم از جهت مشتریان و هم از جهت ماهیت متفاوت هستند.

و) اجرای الگوی پیشنهادی نیازمند بازنگری در قانون عملیات بانکی بدون ربا و آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی آن است؛ هر چند که درجاتی از آن در قالب قانون فعلی نیز قابل تحقق است (در قسمت پایانی این مقاله توصیه‌هایی برای اصلاح قانون فعلی ارائه می‌شود).

ز) الگوی پیشنهادی، قابلیت اجرا در بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری دولتی، خصوصی، داخلی، خارجی و مشترک را دارد و بهترین وضعیت برای تحقق آن، آزادی عمل بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری بر اساس سازوکار بازار و وضعیت رقابت سالم اقتصادی است.

۴-۲. انواع بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی

۴-۲-۱. بانک‌ها

همان‌طور که پیشتر نیز ذکر شد، در الگوی جدید بانک‌های قرض‌الحسنه، تجاری، تخصصی و توسعه‌ای و جامع وجود دارند که در ادامه به توضیح کوتاه هر یک از آنها پرداخته شده و به طور خاص بر شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع تأکید می‌شود.

۴-۲-۱-۱. بانک‌های قرض‌الحسنه

ویژگی اصلی این گروه از بانک‌ها آن است که عقد محوری مورد استفاده در آنها قرض‌الحسنه است. در ادامه به تبیین شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این دسته از بانک‌ها پرداخته می‌شود (جدول ۱) و پس از آن به چند نکته تکمیلی نیز اشاره می‌شود.

- تجهیز منابع

سپرده‌گذاران این بانک‌ها، آن گروه از مردم هستند که به قصد مشارکت در ثواب معنوی اعطای قرض‌الحسنه، در بانک سپرده‌گذاری می‌کنند. این بانک‌ها سه نوع حساب سپرده خواهند داشت که عبارت‌اند از: سپرده جاری، سپرده پس‌انداز و سپرده تعاونی. سپرده جاری به مشتریانی اختصاص دارد که مایل‌اند افزون بر استفاده از خدمات حساب جاری، مانده سپرده خود را در امور خیر و رفع مشکل مالی نیازمندان به صورت قرض‌الحسنه به کار گیرند. سپرده پس‌انداز به مشتریانی اختصاص دارد که قصد دارند افزون بر حفظ و نگهداری و جوهشان در یک مؤسسه مطمئن، مانده پس‌اندازشان در امور خیر و رفع مشکل مالی نیازمندان به صورت قرض‌الحسنه مصرف شود و سپرده قرض‌الحسنه تعاونی برای اشخاصی است که قصد دارند در امر خیر اعطای قرض‌الحسنه تعاون داشته و در مواقع نیاز خودشان هم از تسهیلات قرض‌الحسنه بانک استفاده کنند.

بانک‌های قرض‌الحسنه با افتتاح این حساب‌ها، سپرده مشتریان را به صورت وکالتی تحویل گرفته و متعهد می‌شوند؛ اولاً، عندالمطالبه، موجودی حساب را به صاحبان آنها بازگردانند و ثانیاً، به

وکالت از طرف آنان وجوه جمع‌آوری شده را (پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی) به متقاضیان واجد شرایط قرض بدون بهره دهند. به این حساب‌ها سودی پرداخت نشده و در واقع صاحبان حساب، ارزش زمانی منابع خود را به نیازمندان می‌بخشند و در مقابل، ثواب اخروی قرض‌الحسنه را به دست می‌آورند.

– تخصیص منابع

بانک‌های قرض‌الحسنه منابع حاصل از سپرده‌های جاری، پس‌انداز و تعاونی را پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی، به صورت قرض‌الحسنه در اختیار نیازمندان قرار می‌دهند و به صورت اقساط ماهانه، آنها را بازپس می‌گیرند. این دسته از بانک‌ها برای تأمین هزینه‌های جاری خود می‌توانند کل هزینه‌های اجرای عملیات قرض‌الحسنه را محاسبه و به تناسب مبالغ تسهیلات، کارمزد دریافت کنند.

جدول ۱. فعالیت‌های بانک‌های قرض‌الحسنه در الگوی جدید

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
کارمزد	قرض بدون بهره	وام قرض‌الحسنه	صفر	قرض بدون بهره	۱. سپرده جاری
			صفر	وکالت برای اعطای قرض	۲. سپرده پس‌انداز
			صفر	وکالت برای اعطای قرض	۲. سپرده تعاونی امتیازی

– نکات تکمیلی

در اینجا لازم است به چند نکته در رابطه با عملکرد این دسته از بانک‌ها اشاره شود:

الف) با گشایش چنین بانک‌هایی، بسیاری از مؤسسه‌های دولتی و خصوصی که به صورت‌های گوناگون به اعضا و مراجعه‌کنندگان خود وام قرض‌الحسنه می‌دهند، وجوهشان را به این بانک‌ها منتقل نموده و افراد مورد نظرشان را برای گرفتن وام قرض‌الحسنه معرفی می‌کنند. از سوی دیگر، دولت نیز می‌تواند با انتقال وجوهی که برای اقشار آسیب‌پذیر و حوادث غیرمترقبه در نظر می‌گیرد، فعالیت‌های خیرخواهانه خود را در قالب این بانک‌ها برنامه‌ریزی کند.

ب) به منظور تشویق سپرده‌گذاران، می‌توان افزون بر ارائه رایگان خدمات حساب‌های جاری و پس‌انداز،^۱ امتیازهای ویژه‌ای را نیز در نظر گرفت؛ از جمله اجازه به مشتری برای معرفی افراد نیازمند به بانک برای گرفتن وام قرض‌الحسنه (متناسب با عملکرد حساب) و برخورداری از جوایز معنوی غیرمشروط (چون سفرهای زیارتی) که به صورت قرعه‌کشی تعلق می‌گیرد. البته جوایز نباید از محل کارمزد وام‌های قرض‌الحسنه تأمین شود؛ چرا که از یک سوی، سبب بالارفتن هزینه کارمزد می‌شود و از سوی دیگر، شبهه شرعی دارد. بهترین منبع برای تأمین این جوایز، دولت و مؤسسه‌های خیریه (مانند کمیته امداد و سازمان بهزیستی) هستند؛ چرا که هر چه حجم سپرده‌های قرض‌الحسنه افزایش یابد، منابع بانک در تأمین نیازمندان جامعه بیشتر خواهد شد و طبعاً از مسؤلیت دولت و مؤسسه‌های خیریه در برابر اقشار محروم کاسته می‌شود.

ج) بانک‌های قرض‌الحسنه می‌توانند برای سپرده‌گذاران سپرده قرض‌الحسنه تعاونی امتیازی، متناسب با عملکرد حسابشان امتیاز استفاده از تسهیلات قرض‌الحسنه متقابل ارائه کنند.^۲

۱. در اینجا ممکن است این شبهه مطرح شود که ارائه خدمات حساب جاری، نوعی شرط اضافه در عقد قرض محسوب می‌شود که ربا به حساب می‌آید. در پاسخ به این شبهه می‌توان این طور مطرح نمود که ارائه خدمت دست چک بر روی حساب جاری توسط بانک، صرفاً شیوه‌ای برای برداشت از حساب محسوب شده و مازاد به حساب نمی‌آید. به بیان دیگر، همان‌طور که بانک می‌تواند به مشتری کارت برداشت نقدی اختصاص دهد، می‌تواند دست چک در اختیار وی بگذارد و هیچکدام از این دو شیوه برداشت، عرفاً شرط مازاد به حساب نمی‌آیند که چالش ربا مطرح شود.
۲. در رابطه با تحلیل فقهی سپرده‌های تعاونی امتیازی لازم است به سه نکته اشاره شود؛ اولاً، در این سپرده‌ها رابطه قرض‌گیرنده-قرض‌دهنده بین سپرده‌گذار و بانک وجود ندارد، بنابراین، ربا قابل تصور نیست. ثانیاً، این شیوه «حیله ربا» نیز به حساب نمی‌آید؛ چرا که نه سپرده‌گذار قصد رباخواری دارد و نه بانک نیت پرداخت ربا دارد. بلکه سپرده‌گذار، بانک را وکیل خود برای مدیریت سپرده خود در راستای امری خیر (پرداخت قرض‌الحسنه) نموده و از محل این وکالت، امتیاز دریافت می‌کند. ثالثاً، به دلیل آنکه افراد متعددی این نوع سپرده‌ها را افتتاح می‌نمایند، بنابراین، بدین صورت نیست که بانک پول را از فرد الف دریافت کرده و به فرد ب قرض‌الحسنه دهد، مشروط بر اینکه در آینده فرد ب به فرد الف قرض‌الحسنه بپردازد. بلکه بانک در زمان حال با استفاده از منابع صدها نفر مانند فرد الف، به ده‌ها نفر مانند فرد ب تسهیلات می‌دهد و در زمان آینده (زمانی که الف به تسهیلات نیاز پیدا کرد)، از منابع ده‌ها نفر مانند فرد ج یا دال، برای پرداخت تسهیلات استفاده می‌کند و به همین صورت.

۴-۲-۱-۲. بانک‌های تجاری

در تمام نظام‌های بانکی در جهان، بانک‌های تجاری ویژگی‌هایی دارند که آنها را از بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری دیگر متمایز می‌سازد. برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های آنها عبارتند از اینکه اولاً، بانک‌های تجاری، اختصاص به حوزه خاصی نداشته و در تمام بخش‌های اقتصادی فعال هستند. ثانیاً، تخصص اصلی نیروی انسانی بانک‌های تجاری، بانکداری عمومی است، بنابراین، این دسته از مؤسسات، ابزار لازم و نیروی انسانی متخصص برای نظارت و کنترل طرح‌ها و پروژه‌های تخصصی را در اختیار ندارند. ثالثاً، بیشتر مشتریان بانک‌های تجاری (سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات) ترجیح می‌دهند با قراردادهای با نرخ‌های معین و بدون ریسک کار کنند. با توجه به این ویژگی‌ها، به نظر می‌رسد بهترین گزینه برای این دسته از بانک‌ها تمرکز بر روی قراردادهای مبادله‌ای در تجهیز و تخصیص منابع است. در ادامه به تبیین شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این دسته از بانک‌ها پرداخته می‌شود (جدول ۲).

– تجهیز منابع

بانک‌های تجاری می‌توانند متناسب با اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران، از سه نوع سپرده برای تجهیز منابع استفاده کنند که عبارت‌اند از: سپرده جاری، سپرده سرمایه‌گذاری عادی و سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار. اولین نوع حساب، سپرده جاری بوده که بر اساس قرارداد قرض بدون بهره طراحی شده و مخصوص مشتریانی است که قصد استفاده از خدمات حساب جاری را دارند. در مقابل، سپرده سرمایه‌گذاری عادی براساس قرارداد وکالت عام طراحی شده و مخصوص مشتریانی است که افزون بر حفظ و نگهداری وجوه، قصد استفاده از سود بانکی را دارند. در نهایت، سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار بر اساس قرارداد وکالت عام طراحی شده و برای مشتریانی مناسب است که قصد سرمایه‌گذاری به وسیله بانک و استفاده از سود آن را دارند.

ویژگی اصلی دو سپرده اخیر در آن است که نرخ سود آنها به صورت قطعی در ابتدای معامله به مشتریان اعلام می‌شود؛ چرا که بانک می‌داند که از این منابع صرفاً تسهیلات مبادله‌ای پرداخت خواهد نمود که نرخ سود مشخصی دارند. به عنوان مثال، بانک می‌داند که در سال جاری تمام

تسهیلات مبادله‌ای خود را با نرخ ۲۲ درصد پرداخت خواهد کرد و با توجه به اینکه در عقود مبادله‌ای ریسک بسیار کم است، بانک می‌تواند نرخ قطعی را به سپرده‌گذاران اعلام کند. به عنوان نمونه، می‌تواند اعلام کند که در این سال، به تمام دارندگان سپرده‌های سرمایه‌گذاری عادی ۱۷ درصد و سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار ۲۰ درصد سود پرداخت خواهد کرد.

– تخصیص منابع

به طور معمول متقاضیان تسهیلات بانک‌های تجاری، دو گروه هستند؛ مصرف‌کنندگانی که برای خرید انواع کالاها و خدمات تقاضای تسهیلات بانکی می‌کنند و مؤسسه‌های تولیدی و خدماتی که برای تأمین نیازهای کوتاه‌مدت و سرمایه در گردش فعالیت‌های اقتصادی خود، تقاضای تسهیلات از بانک‌های تجاری دارند. بانک‌های تجاری برای هر دو گروه از مشتریان می‌توانند از پنج عقد مبادله‌ای استفاده کنند که عبارت‌اند از: مرابحه، اجاره، سلف، خرید دین و استصناع. در واقع، بانک‌های تجاری می‌توانند فقط با پنج قرارداد، تمام نیازهای مشتریان برای خرید کالاها، خدمات و تأمین پول نقد را پاسخ دهند.^۱

جدول ۲. فعالیت‌های بانک‌های تجاری در الگوی جدید

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
معین	مرابحه	۱. مرابحه	صفر	قرض بدون بهره	۱. سپرده جاری
معین	اجاره	۲. اجاره	معین	وکالت عام	۲. سپرده سرمایه‌گذاری عادی
معین	بیع سلف	۳. سلف	معین	وکالت عام	۳. سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار
معین	بیع دین	۴. خرید دین			
معین	استصناع	۵. استصناع			

۱. گفتنی است که بانک‌های تجاری (و حتی برخی بانک‌های دیگر) علاوه بر عملیات واسطه‌گری، می‌توانند خدمات گوناگونی نیز به مشتریان ارائه نموده و کارمزد دریافت نمایند (مانند اعتبارات اسنادی و صدور ضمانت‌نامه‌ها)؛ اما به‌منظور سادگی، در این پژوهش صرفاً بر روی روش‌های تجهیز و تخصیص تأکید می‌شود.

۴-۲-۱-۳. بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای

بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای در نظام‌های پولی بین‌المللی، ویژگی‌هایی دارند که آنها را از بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری دیگر متمایز می‌سازد. برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های آنها عبارتند از اینکه اولاً، این دسته از بانک‌ها به حوزه خاصی مربوط بوده و تنها در آن بخش فعالیت می‌کنند. ثانیاً، به دلیل برخورداری از نیروی انسانی متخصص، ابزار لازم برای نظارت و کنترل طرح‌ها و پروژه‌های تخصصی را در اختیار دارند. ثالثاً، بیشتر مشتریان آنها (چه سپرده‌گذاران و چه متقاضیان تسهیلات)، افراد ریسک‌پذیر بوده و برای کسب سود انتظاری بالاتر، حاضرند مراتبی از ریسک را بپذیرند. با توجه به این ویژگی‌ها، به نظر می‌رسد بهترین گزینه برای این بانک‌ها، ترکیب هدفمند قراردادهای مشارکتی و مبادله‌ای است. در ادامه به تبیین شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این بانک‌ها پرداخته می‌شود (جدول ۳ ملاحظه شود).

– تجهیز منابع

بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای در واقع نقش شرکت‌های سرمایه‌گذاری در طرح‌های میان‌مدت و بلندمدت را ایفا می‌کنند و به منابع مالی مدت‌دار نیاز دارند. از این رو، برای تجهیز منابع می‌توانند از پنج شیوه گواهی سپرده عام، گواهی سپرده خاص، انواع صکوک، منابع دولت (بخشی از بودجه عمرانی دولت) و تسهیلات بانک‌های تجاری استفاده کنند. گواهی‌های سپرده عام، دارای ماهیت وکالت عام بوده و برای مشتریانی است که قصد سرمایه‌گذاری و استفاده از سود بانک تخصصی و توسعه‌ای را دارند. این گواهی‌ها می‌توانند یک‌ساله تا پنج‌ساله طراحی شوند. ماهیت گواهی‌های سپرده عام به‌گونه‌ای است که سپرده‌گذار می‌تواند سپرده خود را پس از مدتی به دیگری واگذارد. بانک، منابع این سپرده‌ها را (به وکالت از سوی سپرده‌گذاران) برای اعطای تسهیلات مورد استفاده قرار داده و سود حاصل را پس از کسر حق‌الوکاله، به آنان می‌پردازد.

گواهی‌های سپرده خاص ماهیت وکالت خاص داشته و برای مشتریانی مناسب است که قصد سرمایه‌گذاری در پروژه‌های خاص اقتصادی را دارند. این گواهی‌ها که از نظر زمانی متناسب با پروژه

مشخصی طراحی می‌شوند، دارای قابلیت واگذاری به غیر هستند. بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای منابع این سپرده‌ها را مستقیم (یا با مشارکت بنگاه‌های اقتصادی) در پروژه خاصی سرمایه‌گذاری کرده و سود حاصل از آن پروژه را پس از کسر حق‌الوکاله، به سپرده‌گذاران می‌پردازند.

سومین شیوه تجهیز منابع، انتشار انواع مختلف اوراق بهادار اسلامی (صکوک) است. در واقع، بانک برای برخی از مشتریان خاص که دارای طرح‌های اقتصادی سودده بوده و نیازمند دریافت منابع قابل توجهی هستند، صکوک منتشر می‌کند. به بیان دیگر، بانک به جای آنکه از منابع حاصل از سپرده‌پذیری اقدام به تأمین مالی مشتری نماید، بر روی طرح اقتصادی مشتری صکوک منتشر می‌کند. در این حالت نیز بانک صرفاً نقش واسط را دارد و مدیریت فرآیند انتشار صکوک و تأمین مالی مشتری را بر عهده می‌گیرد.

به لحاظ اجرایی، این مطلب که چه نوع صکوکی باید برای مشتری در نظر گرفته شود، بستگی به نوع طرح و اهداف مشتری و بانک دارد. به عنوان نمونه، بانک اسلامی می‌تواند برای تأمین مالی طرح‌های خیرخواهانه از اوراق قرض‌الحسنه، برای تأمین مالی بنگاه‌های اقتصادی فعال از اوراق مرابحه یا اوراق اجاره، برای تأمین مالی احداث طرح‌ها (پروژه‌ها) از اوراق استصناع (با مشارکت) و در بخش کشاورزی از اوراق مزارعه (یا مساقات) استفاده کند.

به‌طور مثال، می‌توان فرض نمود که تولیدکننده‌ای برای تأسیس یک کارخانه تولید پوشاک، نیازمند ۵۰۰ میلیون تومان تسهیلات بانکی به مدت ۱۸ ماه است. در این شرایط، بانک به جای آنکه مستقیماً منابع خود را درگیر این طرح کند (با استفاده از سپرده‌ها تسهیلات دهد)، برای مشتری اقدام به انتشار صکوک استصناع نموده و به این ترتیب مشتری تأمین مالی می‌شود. نکته مهمی که در رابطه با انتشار صکوک لازم است مورد توجه واقع شود آن است که با توجه به پیچیده‌بودن مدیریت فرآیند عقود مشارکتی برای بانک‌ها، بهتر است در طراحی اوراق، اولویت با عقود مبادله‌ای با نرخ سود ثابت و از پیش تعیین شده باشد.

چهارمین منبع تأمین مالی این بانک‌ها، دولت است. دولت می‌تواند بخشی از بودجه عمرانی خود را در اختیار این دسته از بانک‌ها قرار دهد تا در بخش‌های گوناگون اقتصادی سرمایه‌گذاری شود.

ماهیت سپرده‌گذاری دولت در این بانک‌ها می‌تواند قرض بدون بهره، وکالت عام یا وکالت خاص باشد. سرانجام اینکه بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای می‌توانند در مواقع نیاز (کمبود منابع)، از بانک‌های تجاری تسهیلات بانکی دریافت کنند؛ البته این تسهیلات باید بر اساس قراردادهای مجاز شرعی صورت پذیرد.

در پایان شایان ذکر است که به دو دلیل برای بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای، سپرده‌های جاری و پس‌انداز در نظر گرفته نشده است. اولاً، وجود این سپرده‌ها مستلزم داشتن شعب فراوان و تحمل هزینه‌های سنگین است که در برابر منافع آنها، اقتصادی نیست و ثانیاً، داشتن سپرده جاری و پس‌انداز، باعث اشتغال بانک‌های تخصصی به فعالیتهای روزمره بانکی شده و ممکن است آنها را از اهداف اصلی خود باز دارد.

– تخصیص منابع

هر چند تخصیص منابع در بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای با محوریت قراردادهای مشارکتی انجام می‌شود، اما در مواردی که قراردادهای مشارکتی نتیجه نمی‌دهند، امکان استفاده از عقود مبادله‌ای به صورت مکمل وجود دارد. بنابراین، مهم‌ترین عقود مورد استفاده در این بانک‌ها عبارت خواهد بود از: مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مرابحه، اجاره، سلف، استصناع و سرمایه‌گذاری مستقیم.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای در بخش تجهیز منابع، فقط با دو نوع گواهی سپرده عام و خاص (که قابل خرید و فروش از راه بانک‌های تجاری و بازار بورس هستند) منابع مردم را می‌پذیرند و در بخش تخصیص منابع نیز فقط به رشته خاص اقتصادی تسهیلات می‌دهند؛ در نتیجه، نیازی به گسترش شعب و صرف هزینه‌های غیرضروری ندارند. افزون بر این، از آن‌جا که بر اساس فقه شیعه، قرارداد مضاربه به بخش بازرگانی اختصاص داشته و در بخش‌های دیگر اقتصادی جریان ندارد، در الگوی پیشنهادی برای بانک‌های تخصصی از این قرارداد استفاده نشده است؛ اما اگر بانک تخصصی در بخش بازرگانی فعالیت کند، می‌تواند از قرارداد مضاربه نیز استفاده نماید. همچنان که بانک تخصصی کشاورزی می‌تواند از عقود مزارعه و مساقات به صورت واقعی و تخصصی استفاده کند.

جدول ۳. فعالیت‌های بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای در الگوی جدید

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
متغیر	شرکت	۱. مشارکت مدنی	متغیر	وکالت عام	۱. گواهی سپرده عام
متغیر	شرکت	۲. مشارکت حقوقی	متغیر	وکالت خاص	۲. گواهی سپرده خاص
معین	مرابحه	۳. مرابحه	ثابت یا متغیر	بر اساس نوع صکوک	۳. اوراق بهادار اسلامی (صکوک)
معین	اجاره	۴. اجاره	متفاوت	شکل‌های متفاوت	۳. منابع دولت
معین	بیع سلف	۵. سلف			
معین	استصناع	۶. استصناع			
متغیر	---	۷. سرمایه‌گذاری مستقیم			۴. تسهیلات بانکی

۴-۲-۱-۴. بانک‌های جامع

منظور از بانک‌های جامع، بانک‌های بسیار بزرگ هستند که افزون بر فعالیت‌های خیرخواهانه و فعالیت‌های بانک‌های تجاری، در عرصه‌های گوناگون اقتصادی فعالیت‌های بانک‌های تخصصی را هم انجام می‌دهند. از این رو، این بانک‌ها در عمل سه بخش جداگانه دارند که عبارتند از: بخش غیرانتفاعی، بخش تجاری و بخش تخصصی. در بخش غیرانتفاعی، بانک‌های جامع می‌توانند مانده سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز و تعاونی را پس از کسر سپرده‌های قانونی و ذخیره احتیاطی، فقط از راه وام قرض‌الحسنه به مصرف برسانند و در مقابل کارمزد دریافت کنند (مشابه بانک‌های قرض‌الحسنه)؛ اما در بخش تجاری، می‌توانند مانده سپرده‌های جاری و سپرده‌های سرمایه‌گذاری عادی و مدت‌دار با سود معین را پس از کسر سپرده‌های قانونی و ذخیره احتیاطی، فقط از راه عقود مبادله‌ای (مرابحه، اجاره، سلف، خرید دین و استصناع) به مصرف برسانند (مشابه بانک‌های تجاری). در نهایت، در بخش تخصصی می‌توانند مانده گواهی‌های سپرده عام را پس از کسر سپرده‌های قانونی و ذخیره احتیاطی، از راه عقود مشارکتی (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم) به مصرف برسانند و مانده گواهی‌های سپرده خاص را نیز از راه پروژه‌های خاص مصرف نمایند.

گفتنی است که بانک‌های جامع می‌توانند برخی از شعب خود را به فعالیت‌های خیرخواهانه، برخی را به فعالیت‌های تجاری و برخی را نیز به فعالیت‌های تخصصی اختصاص دهند. چنانکه می‌توانند شعب خود را به تناسب بخش‌های اقتصادی تقسیم کنند؛ به عنوان مثال، می‌توانند برخی شعب را به فعالیت‌های مرتبط با بخش‌های کشاورزی، صنعت و معدن، مسکن و بازرگانی اختصاص دهند. در نهایت، باید توجه شود که تأسیس بانک‌های جامع نباید در اولویت باشد و صرفاً در شرایط خاص به برخی از بانک‌های مشخص و با تأیید بانک مرکزی اجازه داده خواهد شد تا به عنوان بانک جامع فعال باشند. به بیان دیگر، اصل آن است که تمامی بانک‌ها نه به عنوان بانک جامع، بلکه تحت یکی از انواع بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای، بانک‌های تجاری و بانک‌های قرض‌الحسنه به فعالیت مشغول شوند و جامع بودن مشروط به شرایط خاص و تأیید بانک مرکزی خواهد بود.

۴-۲-۲. مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی

در الگوی پیشنهادی چهار نوع مؤسسه اعتباری غیربانکی نیز تعریف شده است: مؤسسه‌های مالی و اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های واسپاری (لیزینگ) و مؤسسه‌های قرض‌الحسنه. در ادامه به توضیح کوتاه هر یک از آنها پرداخته شده و به طور خاص بر شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع تأکید می‌شود.

۴-۲-۲-۱. مؤسسه‌های مالی و اعتباری

به‌طور معمول مؤسسه‌های مالی و اعتباری ویژگی‌هایی دارند؛ اولاً، بیشتر مشتریان این نوع مؤسسات را خانوارها و تسهیلات مصرفی تشکیل می‌دهند. ثانیاً، حجم سپرده‌ها و تسهیلات با مبالغ کم و متوسط و معمولاً کوتاه‌مدت است. ثالثاً، مطابق قانون، این نوع مؤسسات از داشتن سپرده جاری منع شده‌اند. در ادامه به تبیین شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این مؤسسات پرداخته می‌شود (جدول ۴).

– تجهیز منابع

مؤسسه‌های مالی و اعتباری می‌توانند متناسب با اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران، چهار نوع سپرده را برای تجهیز منابع مورد استفاده قرار دهند که عبارتند از: سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز و تعاونی،

سپرده سرمایه‌گذاری عادی و سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار. حساب سپرده پس‌انداز و تعاونی به مشتریانی اختصاص دارد که قصد دارند افزون بر حفظ و نگهداری وجوهشان در مؤسسه، مانده پس‌اندازشان در امور خیر و رفع مشکل مالی نیازمندان به صورت قرض الحسنه به کار گرفته شود. در مقابل، سپرده سرمایه‌گذاری عادی، بر اساس قرارداد وکالت عام تدوین شده و برای مشتریانی مناسب است که افزون بر حفظ و نگهداری وجوه، قصد استفاده از سود بانکی را دارند. در نهایت، سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار بر اساس قرارداد وکالت عام طراحی شده و برای مشتریانی مناسب است که قصد سرمایه‌گذاری و استفاده از سود آن را دارند. گفتنی است که سپرده‌های مدت‌دار، به سپرده‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت، بلندمدت و سپرده‌های قابل انتقال تقسیم می‌شوند.

– تخصیص منابع

به طور معمول متقاضیان تسهیلات مؤسسه‌های مالی و اعتباری، مصرف‌کنندگانی هستند که برای خرید انواع کالاها و خدمات، تقاضای تسهیلات بانکی می‌کنند و در مواردی مؤسسه‌های تولیدی و خدماتی نیز برای تأمین نیازهای کوتاه‌مدت و سرمایه در گردش، تقاضای تسهیلات از این مؤسسات دارند. برای این منظور، مؤسسه‌های مالی و اعتباری می‌توانند از چهار عقد قرض الحسنه، مرابحه، اجاره و خرید دین استفاده کنند (شیوه استفاده نیز مشابه بانک‌های تجاری است). بنابراین، ملاحظه می‌شود که مؤسسه‌های مالی و اعتباری می‌توانند با سه نوع سپرده و چهار قرارداد برای تخصیص منابع، تمام نیازهای مشتریان برای خرید کالاها و خدمات را پاسخ دهند.

جدول ۴. فعالیت‌های مؤسسه‌های مالی و اعتباری در الگوی جدید

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
کارمزد	قرض بدون بهره	۱. وام قرض‌الحسنه	صفر	قرض بدون بهره	۱. سپرده پس‌انداز
			صفر	وکالت برای اعطای قرض	۲. سپرده تعاونی امتیازی
معین	مراجعه	۲. مراجعه	معین	وکالت عام	۳. سپرده سرمایه‌گذاری عادی
	معین	اجاره			
معین	خرید دین	۴. خرید دین	معین	وکالت عام	۴. سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار

۴-۲-۲-۲. تعاونی‌های اعتبار

دومین گروه از مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی را تعاونی‌های اعتبار شکل می‌دهند. این تعاونی‌ها دارای ویژگی‌هایی هستند. اولاً، بیشتر مشتریان تعاونی‌های اعتبار خانوارها و مصرف‌کنندگان عضو تعاونی هستند. ثانیاً، حجم سپرده‌ها و تسهیلات تعاونی‌های اعتبار خرد تا متوسط هستند. ثالثاً، تعاونی‌های اعتبار مطابق قانون، از داشتن سپرده جاری منع شده‌اند. رابعاً، بیشتر اعضای تعاونی‌های اعتبار به قصد گرفتن تسهیلات سپرده‌گذاری می‌کنند. در ادامه به تبیین شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این مؤسسات پرداخته می‌شود (جدول ۵).

– تجهیز منابع

تعاونی‌های اعتبار می‌توانند متناسب با اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران، از سه نوع سپرده برای تجهیز منابع استفاده کنند که عبارتند از: سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز، سپرده تعاونی، سپرده سرمایه‌گذاری عادی و سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار. توضیح این سپرده‌ها، مشابه مؤسسه مالی اعتباری است با این تفاوت که فعالیت تعاونی‌های اعتبار عضو محور است و اختصاص به اعضای تعاونی دارد.

- تخصیص منابع

به طور معمول متقاضیان تسهیلات تعاونی‌های اعتبار، مصرف‌کنندگانی هستند که برای خرید انواع کالاها و خدمات تقاضای تسهیلات بانکی می‌کنند و به همین منظور نیز سپرده‌گذاری کرده‌اند. از همین رو، این دسته از مؤسسات می‌توانند از چهار عقد قرض‌الحسنه، مرابحه، اجاره و خرید دین استفاده کنند بنابراین، ملاحظه می‌شود که تعاونی‌های اعتبار نیز می‌توانند با چهار نوع سپرده و چهار قرارداد برای تخصیص منابع، تمام نیازهای مشتریان برای خرید کالاها و خدمات را پاسخ دهند.

جدول ۵. فعالیت‌های تعاونی‌های اعتبار در الگوی جدید

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
کارمزد	قرض بدون بهره	۱. وام قرض‌الحسنه	صفر	قرض بدون بهره	۱. سپرده پس‌انداز
			صفر	وکالت برای اعطای قرض	۲. سپرده تعاونی امتیازی
معین	مرابحه	۲. مرابحه	معین	وکالت عام	۳. سپرده سرمایه‌گذاری عادی
معین	اجاره	۳. اجاره			
معین	خرید دین	۴. خرید دین	معین	وکالت عام	۴. سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار

۴-۲-۳. شرکت‌های واسپاری (لیزینگ)

گرچه مدت زمان زیادی از ابداع و گسترش صنعت واسپاری^۱ نمی‌گذرد، اما در این فرصت کوتاه رشد چشم‌گیری داشته و جایگاه مهمی در اقتصاد کشورهای پیشرفته و در حال توسعه پیدا کرده است. امروزه شرکت‌های واسپاری افزون بر کالاهای بادوام مصرفی که برای خانوارها و مصرف‌کنندگان تأمین

می‌کنند، در تأمین کالاهای سرمایه‌ای بنگاه‌های بزرگ اقتصادی نیز سهم مهمی دارند و توانسته‌اند پس از نظام بانکی، دومین جایگاه مؤسسه‌های اعتباری را به‌دست آورند.^۱

شروع فعالیت واسپاری در ایران به سال ۱۳۵۴ با تأسیس شرکت واسپاری ایران و سال ۱۳۵۶ با تأسیس شرکت واسپاری صنعت و معدن باز می‌شود. ولی رشد این صنعت تا حدود سال ۱۳۸۰، بسیار کند و نامحسوس بود؛ اما از آن سال به بعد (با توجه به شرایط اقتصادی کشور)، صنعت واسپاری فعال‌تر شد و شرکت‌های زیادی در این راستا تأسیس شدند. این روند رو به رشد به سرعت ادامه دارد و امروزه شرکت‌های واسپاری در کشور از محدوده واگذاری مدت‌دار کالاهای مصرفی (مانند خودرو) فراتر رفته و در عرصه‌های مختلف و متنوع صنعتی، کشاورزی، مسکن و خدمات فعالیت می‌کنند. این مؤسسات گرچه عنوان شرکت دارند، ولی نوع فعالیت آنها از نوع معاملات مؤسسات اعتباری است؛ به‌ویژه اینکه برخی از این شرکت‌ها افزون بر فعالیت اعتباری در اعطای تسهیلات، اقدام به جذب سپرده نیز می‌کنند. بنابراین، جا دارد در گروه مؤسسات اعتباری غیربانکی قرار گیرند. در ادامه به تبیین شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع در این مؤسسات پرداخته می‌شود (جدول ۶).

– تجهیز منابع

از آنجا که شرکت‌های واسپاری کالاهای مصرفی و سرمایه‌ای بادوام را تهیه و به صورت مدت‌دار در اختیار متقاضیان قرار می‌دهند، احتیاج به منابع مالی دارند تا کالاهای مورد درخواست را به صورت نقد خریداری کنند. شرکت‌های واسپاری می‌توانند با استفاده از پنج روش، منابع مالی مورد نیاز خود را تأمین کنند. این روش‌ها عبارت‌اند از: سرمایه سهامداران، گرفتن تسهیلات از شبکه بانکی، انتشار صکوک، همکاری با تولیدکنندگان و قراردادهای سه جانبه.

نخستین منبع تأمین مالی، سرمایه سهامداران است. در واقع، به طور معمول شرکت‌های واسپاری از نوع شرکت‌های سهامی خاص یا عام هستند که بخش مهمی از منابع مالی خود را از طریق سرمایه اولیه سهامداران خاص یا فروش سهام به صورت عام، تأمین می‌کنند. دومین منبع، دریافت

تسهیلات از شبکه بانکی است. شرکت‌های واسپاری با گرفتن تسهیلات از بانک‌ها، اقدام به عملیات واسپاری اعتباری می‌کنند.

سومین شیوه برای تأمین مالی، انتشار انواع اوراق بهادار اسلامی (صکوک) بر اساس عقود مبادله‌ای (به‌ویژه اجاره و مرابحه) با نرخ‌های سود ثابت است که پیشتر در مورد آن توضیح داده شد. چهارمین شیوه تأمین مالی در شرکت‌های واسپاری، همکاری با تولیدکنندگان است. در این روش بر اساس قراردادی که بین شرکت‌های واسپاری و تولیدکنندگان منعقد می‌شود، کارخانجات و بنگاه‌های تولیدی بخشی از محصولات تولیدی خود را در اختیار شرکت‌های واسپاری قرار می‌دهند؛ تا آنها را به روش واسپاری اعتباری، به متقاضیان بفروشند.

ورود در قراردادهای سه جانبه، آخرین شیوه تأمین مالی شرکت‌های واسپاری را شکل می‌دهد. در این روش که بیشتر برای کالاهای سرمایه‌ای با قیمت بسیار بالا (مانند کشتی‌ها، هواپیماها، ماهواره‌ها و تأسیسات عظیم نفت و گاز) به کار گرفته می‌شود، شرکت‌های واسپاری با استفاده از منابع بانک‌ها و مؤسسات دیگر مالی اقدام به تأمین مالی می‌کنند. به این صورت که یک قرارداد سه جانبه بین بانک (تأمین‌کننده مالی)، متقاضی کالای سرمایه‌ای و شرکت واسپاری منعقد شده و بر اساس آن، شرکت واسپاری با استفاده از منابع پولی بانک، کالای مورد نظر را به‌صورت نقدی خریداری کرده و به‌صورت واسپاری اعتباری در اختیار متقاضی قرار می‌دهد؛ سپس، اقساط (اجاره بها) را دریافت کرده و به حساب بانک طرف قرارداد واریز می‌کند.

– تخصیص منابع

با گسترش دامنه فعالیت شرکت‌های واسپاری، روش‌های عملیاتی آنها نیز متنوع شده است؛ به‌گونه‌ای که امروزه، روش‌های عملیاتی شرکت‌های واسپاری در انواع گوناگون طبقه‌بندی می‌شوند که مهم‌ترین آنها عبارتند از اجاره ساده، اجاره اعتباری و فروش و اجاره مجدد.^۱ در روش اجاره ساده (که قدیمی‌ترین و ساده‌ترین روش عملیاتی اجاره است)، شرکت واسپاری کالای بادوامی را به‌صورت نقدی

خریداری نموده و بر اساس قرارداد اجاره ساده (و صرفاً به قصد بهره‌برداری و انتفاع از منافع کالا) در اختیار متقاضی یا مستأجر قرار می‌دهد و مستأجر متعهد می‌شود افزون بر پرداخت اجاره بهای ماهانه، کالای مورد اجاره را در پایان قرارداد به شرکت (موجر) مسترد نماید.

در روش اجاره اعتباری (که امروزه رایج‌ترین روش عملیاتی شرکت‌های واسپاری است)، در ابتدا مشتری تقاضای مکتوب خود برای اجاره کالای خاصی را به شرکت واسپاری اعلام می‌کند و در آن فرم، میزان پیش پرداخت و نحوه پرداخت اقساط (از جهت مبلغ و تعداد) را مشخص می‌کند. سپس، شرکت واسپاری کالای مورد درخواست را به صورت نقدی خریداری نموده و بر اساس قرارداد اجاره به شرط تملیک یا اجاره به شرط حق خرید به متقاضی واگذار می‌کند. متقاضی نیز متعهد می‌شود، اجاره بهای آن را بپردازد و شرکت نیز متعهد می‌شود در پایان قرارداد، کالا را به تملیک مستأجر درآورد و یا در صورت درخواست، کالا را به وی بفروشد.

آخرین شیوه مورد استفاده برای تأمین مالی در شرکت‌های واسپاری، فروش و اجاره مجدد است. در واقع، گاهی واحدهای اقتصادی به منظور تأمین نقدینگی مورد نیاز، کالای سرمایه‌ای خود را ابتدا به شرکت‌های واسپاری می‌فروشند (بیع نقد)، سپس، همان کالا را در قالب قرارداد اجاره اعتباری (اجاره به شرط تملیک) دریافت می‌کنند. به این ترتیب واحدهای اقتصادی ضمن تأمین نقدینگی مورد نیاز، در پایان قرارداد کالای سرمایه‌ای خود را نیز بار دیگر تملیک می‌کنند.

جدول ۶. فعالیت‌های شرکت‌های واسطی در الگوی جدید

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع منبع
معین	اجاره	۱. اجاره ساده	متغیر	شرکت	۱. سرمایه سهامداران
معین	اجاره به شرط تملیک	۲. اجاره اعتباری	متغیر	مشارکت مدنی	۲. تسهیلات بانکی
معین	بیع نقد و اجاره به شرط تملیک	۳. اجاره مجدد	معین	وکالت عام	۳. انتشار اوراق بهادار اسلامی (با تاکید بر صکوک اجاره و مریجه)
			معین	وکالت عام	۴. همکاری با تولید کنندگان
			متغیر	شرکت	۵. قراردادهای سه جانبه

۴-۲-۲-۴. صندوق‌های قرض‌الحسنه

صندوق‌های قرض‌الحسنه بر اساس قرارداد قرض‌الحسنه که مورد ترغیب و تشویق جدی اسلام است، فعالیت می‌کنند و عملیات ساده و روانی خواهند داشت؛ چرا که از یک سوی، منابع را بر اساس سپرده پس‌انداز و تعاونی قرض‌الحسنه دریافت نموده و از سوی دیگر، صرفاً به اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه اقدام می‌نمایند. در واقع، صندوق‌های قرض‌الحسنه، منابع سپرده‌های پس‌انداز و تعاونی را پس از کسر ذخایر مرتبط، به صورت قرارداد قرض‌الحسنه در اختیار نیازمندان قرار می‌دهند و به صورت اقساط ماهانه، آنها را بازپس می‌گیرند. صندوق‌های قرض‌الحسنه برای تأمین هزینه‌های جاری خود می‌توانند کل هزینه‌های اجرای عملیات قرض‌الحسنه را محاسبه نموده و به تناسب مبالغ تسهیلات، کارمزد دریافت کنند (جدول ۷).

جدول ۷. فعالیت‌های صندوق‌های قرض‌الحسنه در الگوی جدید

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
کارمزد	قرض بدون بهره	وام قرض‌الحسنه	صفر	وکالت برای اعطای قرض	۱. سپرده پس‌انداز قرض‌الحسنه
			صفر	وکالت برای اعطای قرض	۲. سپرده تعاونی

۴-۳. مزایای اجرای الگو در عمل

به نظر می‌رسد اجرای الگوی پیشنهادی در نظام بانکی کشور، می‌تواند مانند موارد زیر، منافع مشخصی در میان مدت و بلندمدت به همراه داشته باشد که نمی‌توان از آنها غافل بود.

الف) تخصصی شدن عملیات بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی و تقسیم بازار

نخستین و مهم‌ترین منفعت مورد انتظار از الگوی ارائه شده، تخصصی شدن عملیات بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی است. بدین معنا که بر خلاف رویه فعلی نظام بانکی که تقریباً بیشتر بانک با عنوان بانک جامع به فعالیت مشغول هستند، در الگوی پیشنهادی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی صرفاً اجازه دارند در حوزه‌ای مشخص به فعالیت بپردازند که این خود به تخصصی شدن هر چه بیشتر مؤسسات در اجرای عملیات بانکی می‌انجامد. این مسأله خود به تقسیم درست بازار بین بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی می‌انجامد که خود به اجرای بهتر بانکداری بدون ربا و حرفه‌ای شدن صنعت بانکداری کمک می‌کند.

ب) اجرای بهتر عقود اسلامی

در الگوی پیشنهادی تلاش شده است تا عقود، با توجه به ماهیت مؤسسات اختصاص یابند. به عنوان مثال، برای بانک‌های تجاری که فعالیت‌های کوتاه‌مدت دارند، بیشتر عقود مبادله‌ای با نرخ سود معین در نظر گرفته شده است. وجود چنین تناسبی به اجرای درست و شرعی عقود اسلامی کمک شایانی می‌کند. افزون بر این، کاهش چشمگیر تعداد عقود و رعایت تناسب ماهیت آنها با هر یک از بانک‌ها و

مؤسسه‌های اعتباری و نیاز واقعی سپرده‌گذاران و گیرندگان تسهیلات، باعث آسان شدن فرایند فهم درست عقود شده و از این طریق، یکی از عوامل مهم صوری شدن قراردادها از بین خواهد رفت.

ج) امکان نظارت بهتر بانک مرکزی

تفکیک بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی بر اساس الگوی پیشنهادی، می‌تواند به بانک مرکزی این امکان را بدهد که برای هر گروه از این مؤسسات ضوابط خاصی طراحی کند. به بیان دیگر، در الگوی جدید دیگر نیاز نیست که تمامی ضوابط و مقررات بانک مرکزی (در رابطه مباحثی مانند حداقل سرمایه، نسبت کفایت سرمایه، تسهیلات و تعهدات مرتبط) به صورت مشابه در رابطه با تمامی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی اجرا شود، بلکه می‌توان برای هر گروه از مؤسسات، ضوابط احتیاطی و نظارتی خاص و جداگانه‌ای در نظر گرفت.

د) امکان سیاست‌گذاری در بخش‌های خاص

در الگوی پیشنهادی اگر دولت یا بانک مرکزی احیاناً قصد سیاست‌گذاری و یا مداخله در بخش خاصی را داشته باشند، می‌تواند تغییرات مورد نظر خود را صرفاً در رابطه با نوع خاصی از مؤسسات اعمال کنند و در این شرایط بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی دیگر از این سیاست‌گذاری آسیب کمتری خواهند دید.

ه) اجرای بهتر حسابداری عقود

عقود مبادله‌ای از نظر عملیات حسابداری بر اساس روش بدهکار و بستانکار تنظیم می‌شوند. به این بیان که پس از انعقاد قرارداد مبادله‌ای، بانک بستانکار و گیرنده تسهیلات، بدهکار می‌شود؛ در حالی که عقود مشارکتی بر اساس روش حسابداری شرکت‌ها تنظیم می‌شوند. به این معنا که پس از انعقاد قرارداد، بانک با متقاضی تسهیلات تشکیل شرکت داده و اسناد مالی باید بر اساس آن تنظیم شوند. اختصاص عقود مبادله‌ای به بانک‌های تجاری و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی و اختصاص عقود مشارکتی به بانک‌های تخصصی، باعث آسان و روان شدن عملیات حسابداری و محاسبه سود بانک‌ها می‌شود.

و) کاهش هزینه‌های عملیاتی

کاهش منطقی تعداد عقود، آسان‌شدن فرایند آموزش و تفهیم مشتریان، تناسب عقود با ماهیت و ساختار نیروی انسانی مؤسسه و آسان‌شدن عملیات حسابداری، همگی در نهایت به کاهش هزینه‌های عملیاتی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی می‌انجامد.

ز) پاسخ به نیازهای سپرده‌گذاران

در الگوی جدید، شبکه بانکی با مجموع عناصر بانک‌های قرض‌الحسنه، تجاری، تخصصی و جامع و انواعی از مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی، شیوه‌های متنوعی از سپرده‌های جاری، پس‌انداز قرض‌الحسنه، سرمایه‌گذاری عادی، سرمایه‌گذاری با سود معین و سرمایه‌گذاری با سود متغیر را ارائه می‌کند که صاحبان وجوه می‌توانند متناسب با اهداف و سلیقه‌هایشان، بانک و سپرده موردنظر خود را برگزینند.

ح) پاسخ به نیازهای متقاضیان تسهیلات

در الگوی جدید، بانک‌های قرض‌الحسنه، تجاری، تخصصی و جامع و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی هر یک با روش‌ها و عقود مناسب خود، انواع تسهیلات بانکی را اعطا می‌کنند. از این رو، متقاضیان تسهیلات (شامل مصرف‌کنندگان و فعالان اقتصادی) برای نیازهای کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت خود می‌توانند عقد مناسب را یافته و به دنبال آن بانک یا مؤسسه اعتباری غیربانکی مناسب خود را برگزینند. برای مثال، یک تولیدکننده می‌تواند برای تأمین اصل سرمایه‌گذاری یا توسعه خط تولید، از بانک تخصصی و با عقود مشارکتی تسهیلات دریافت نموده و برای نیازهای مقطعی و کوتاه‌مدت (به‌عنوان مثال، سرمایه در گردش) سراغ بانک‌های تجاری یا مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی با عقود مبادله‌ای برود.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد تا مقوله ضرورت توجه به ساختار عملیاتی نظام بانکی و اهمیت این مسأله در اجرای صحیح بانکداری اسلامی مورد توجه قرار گیرد. در ابتدا چندین الگوی نظری پیشنهادی

توسط پژوهشگران بانکداری اسلامی مورد بررسی قرار گرفت و در ادامه به ارزیابی و نقد الگوی اجرا شده در نظام بانکی کشور ایران در سه دهه اخیر پرداخته شد. همچنین، تلاش شد تا الگوی جایگزینی برای اصلاح ساختار فعلی شبکه بانکی پیشنهاد شود. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که الگوی فعلی مورد استفاده در شبکه بانکی کشور که در آن بیشتر بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی از اکثر عقود اسلامی استفاده می‌کنند، در عمل، مشکلاتی ایجاد نموده است و تفکیک درست فعالیت‌های مؤسسات از یکدیگر و اختصاص عقود متناسب با تفکیک پیش گفته، می‌تواند به اجرای بهتر بانکداری اسلامی در عمل کمک شایانی نماید.

۶. توصیه‌های سیاستی برای اصلاح قانون عملیات بانکی بدون ربا

نسخه فعلی قانون عملیات بانکی بدون ربا، در مورد مقوله طراحی ساختار مالی مناسب برای اجرای بانکداری اسلامی، الگویی ارائه نکرده است؛ در حالی که به نظر می‌رسد صرف بیان عقود مجاز در تجهیز و تخصیص منابع به اجرای درست نخواهد انجامید و اجرای درست نیازمند پیش‌نیازهای گوناگونی است که به یقین یکی از آنها مقوله وجود ساختار عملیاتی مناسب است. با توجه به این توضیحات، آنچه در پی می‌آید فصل مستقلی است که برای اضافه شدن به قانون فعلی پیشنهاد می‌شود:

فصل ششم: ساختار عملیاتی نظام بانکی

ماده ۱- در راستای حرکت به سمت بانکداری حرفه‌ای و تقسیم‌مأموریت‌ها و نظارت سیستمی، هر یک از مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی در چارچوب این قانون و با رعایت سیاست‌های بانک مرکزی، ساختار عملیاتی متناسب با اهداف و ماهیت خود طراحی کرده و از انواع روش‌های تجهیز و تخصیص منابع یادشده در این قانون با رعایت ترجیحات زیر، انتخاب کرده و پس از موافقت بانک مرکزی به اجرا می‌گذارد.

الف) بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای

این بانک‌ها در بخش تجهیز منابع بر روی ابزارهای میان‌مدت و بلندمدت تمرکز داشته از طریق انتشار انواع صکوک و گواهی‌های سپرده سرمایه‌گذاری عام و خاص و استفاده از منابع مالی دولت تجهیز منابع

می‌کنند. در بخش تخصیص منابع نیز با استفاده از شیوه‌های تأمین مالی بلندمدت مانند مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، استصناع و اجاره، تأمین مالی احداث و توسعه طرح‌ها و پروژه‌ها و فعالیت‌های اقتصادی در بخش‌های تخصصی خود را به عهده می‌گیرند.

ب) بانک‌های تجاری

این بانک‌ها در بخش تجهیز منابع روی ابزارهای کوتاه‌مدت و میان‌مدت تمرکز داشته و از طریق انواع سپرده‌های جاری، پس‌انداز و سپرده سرمایه‌گذاری عام، تجهیز منابع می‌کنند. در بخش تخصیص منابع نیز با استفاده از شیوه‌های تأمین مالی کوتاه‌مدت و میان‌مدت مانند مرابحه، اجاره، سلف و خرید دین، تأمین مالی تسهیلات مصرفی خانوارها و سرمایه در گردش مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را به عهده می‌گیرند.

ج) بانک‌های قرض‌الحسنه

این بانک‌ها در بخش تجهیز منابع از طریق سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری و سپرده‌های تعاونی امتیازی، منابع مازاد اشخاص حقیقی و حقوقی را که قصد دارند وجوه آنان به اشخاص نیازمند و اهداف خیرخواهانه قرض‌الحسنه داده شود، تجهیز می‌کنند. در بخش تخصیص منابع نیز به صورت انحصاری به اشخاص نیازمند و اهداف خیرخواهانه قرض‌الحسنه می‌پردازند.

د) مؤسسه‌های مالی اعتباری

این مؤسسه‌ها در بخش تجهیز منابع بر روی ابزارهای کوتاه‌مدت و میان‌مدت تمرکز داشته و از طریق انواع سپرده‌های پس‌انداز، سپرده‌های تعاونی امتیازی و سپرده سرمایه‌گذاری عام، تجهیز منابع می‌کنند. در بخش تخصیص منابع نیز با استفاده از شیوه‌های تأمین مالی کوتاه‌مدت و میان‌مدت مانند مرابحه، اجاره و خرید دین، تأمین مالی تسهیلات مصرفی خانوارها و سرمایه در گردش مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را به عهده می‌گیرند.

ه) تعاونی‌های اعتبار

تعاونی‌های اعتبار عضو محور بوده و در بخش تجهیز منابع روی ابزارهای کوتاه‌مدت و میان‌مدت تمرکز داشته و از طریق انواع سپرده‌های پس‌انداز، تعاونی امتیازی و سرمایه‌گذاری، تجهیز منابع می‌کنند. در بخش تخصیص منابع نیز با استفاده از شیوه‌های تأمین مالی کوتاه‌مدت و میان‌مدت مانند قرض‌الحسنه، مرابحه، اجاره، و خرید دین، تأمین مالی تسهیلات مورد نیاز اعضای تعاونی شامل خانوارها و بنگاه‌های اقتصادی را به عهده می‌گیرند.

و) شرکت‌های لیزینگ

شرکت‌های لیزینگ با استفاده از سرمایه داخلی شرکت و انتشار صکوک و تسهیلات بانک‌های تجاری، تأمین مالی اشخاص حقیقی و حقوقی را از طریق انعقاد انواع قراردادهای مرابحه، اجاره عملیاتی و اجاره برای تملک دارایی‌های سرمایه‌ای و با دوام مصرفی به عهده می‌گیرند.

تبصره: بانک مرکزی بایستی ساختار عملیاتی نظام بانکی را چنان هدایت کند که نظام بانکی در مجموع پوشش‌دهنده تمام اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات، شامل افراد خیر، ریسک‌گریز و ریسک‌پذیر جامعه بوده و پاسخگوی نیازهای مصرفی خانوارها و سرمایه‌گذاری بنگاه‌های خرد و متوسط و بزرگ برای احداث، توسعه و استمرار فعالیت اقتصادی باشد.

منابع

- اکبریان، رضا و استدلال، سارا. (۱۳۸۷). بررسی سرمایه‌گذاری در نظام مشارکت در سود و زیان. دو فصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، سال اول، شماره ۱.
- بازمحمدی، حسین. (۱۳۸۱). مختصات بازارهای مالی رسمی کشور در پرتو قانون عملیات بانکی بدون ربا. ماهنامه بانک و اقتصاد، شماره ۲۷.
- بخشی دستجردی، رسول و دلالی اصفهانی، رحیم. (۱۳۹۱). آسیب‌شناسی نظریه بهره و بانک. یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
- بیدآباد، بیژن و الهیاری فرد، محمود. (۱۳۸۴). فناوری اطلاعات و ارتباطات در تحقق سازوکار مشارکت در سود و زیان. فصلنامه اقتصاد و تجارت نوین، شماره ۳.
- بیدآباد، بیژن. (۱۳۹۰). بانکداری مشارکت در سود و زیان و زیرسیستم‌های مشارکت مالی مضاربه و مشارکت مالی جعاله. ماهنامه بانک و اقتصاد، شماره ۱۱۴.
- بیدآباد، بیژن. (۱۳۹۱). مقررات پیشنهادی برای شفافیت مالی حکمرانی و افشای اطلاعات بانک در بانکداری راستین. ماهنامه بانک و اقتصاد، شماره ۱۱۷.
- تسخیری، محمدعلی. (۱۳۸۲). پنجاه درس در اقتصاد اسلامی. تهران: فرهنگ مشرق زمین.
- توتونچیان، ایرج. (۱۳۷۹). پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری. تهران: انتشارات توانگران.
- داودی، پرویز و بیدار، محمد. (۱۳۹۰). بررسی الگوی تفکیک عقود در بانکداری اسلامی. دوفصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۵.
- داودی، پرویز و حسین صمصامی. (۱۳۸۹). به سوی حذف ربا از نظام بانکی: از نظریه تا عمل. تهران: نشر دانایی.
- داودی، پرویز و محقق‌نیا، جواد. (۱۳۸۷). بانکداری محدود. دوفصلنامه جستارهای اقتصادی، شماره ۱۰.

- زریباف، سید مهدی و سعیدی، علی. (۱۳۹۲). بانکداری غیرانتفاعی: مدلی برای اصلاح نظام بانکی با رویکرد مبنایی. مجموعه مقالات نخستین کنفرانس ملی توسعه مدیریت پولی و بانکی. تهران: بانک انصار.
- شعبانی، احمد و سیفلو، سجاد. (۱۳۹۰). مقایسه تطبیقی بانکداری و کالتی و مشارکتی و ارائه راهکارهای جدید. دو فصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۵.
- صدر، محمد باقر. (۱۳۸۸). بانک بدون ربا در اسلام. ترجمه سید یحیی علوی تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- طالبی، محمد و کیانی، حسن. (۱۳۹۱). ریشه‌یابی چالش‌های استفاده از عقود مشارکتی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران. دوفصلنامه تحقیقات مالی اسلامی، شماره ۲.
- عقیلی کرمانی، پرویز. (۱۳۸۷). ارائه راهکارهای عملی برای انطباق بانکداری اسلامی با ضوابط و مقررات بانکی بین‌المللی. مجموعه مقالات نوزدهمین همایش بانکداری اسلامی، تهران: مؤسسه عالی بانکداری.
- عیسوی محمود. (۱۳۸۹). ساختار بازار سرمایه در اسلام. پایان‌نامه دکتری اقتصاد. تهران: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- محقق‌نیا، محمدجواد. (۱۳۹۲). ساختار بانکداری اسلامی و ارائه الگویی برای بانکداری اسلامی در جمهوری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- موسویان، سید عباس. (۱۳۸۴). ارزیابی قراردادهای و شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا. فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۹.
- موسویان، سید عباس. (۱۳۸۵). بانکداری بدون ربا از دیدگاه شهید صدر. فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۲۱.
- موسویان، سیدعباس و میثمی، حسین. (۱۳۹۴). بانکداری اسلامی (۱). مبانی نظری، تجارب علمی. پژوهشکده پولی و بانکی.

- میرجلیلی، سید حسین. (۱۳۸۳). الگویی برای سازمان‌دهی مجدد نظام بانکی در ایران. فصلنامه نامه مفید، شماره ۴۲.

- Butt, I. (2010). Barriers to Adoption of Islamic Banking in Pakistan. Journal of Islamic Marketing, V.111.
- Iqbal, Z. and Mirakhor, A. (2011). An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice. Washington: Wiley Finance.
- Iqbal, Z., Mirakhor, A., Askari, H. and Krichene, N. (2012). Risk Sharing in Finance: The Islamic Finance Alternative. Washington: Wiley Finance.
- Mirakhor, A. and Iqbal, Z. (2007). Profit and Loss Sharing Contracts in Islamic Finance. Published in the the Handbook of Islamic Banking, London: Edward Elgar Publishing.
- The Banker Magazine. (2013). Novemebr Issue, New York: Bradford Rhodes Publication.

